

मालेदारिके काणे
(स्यभाय चित्रे)

पुस्तक
१२

दुसरे सात

नवव्या-दहाव्या
यत्तांसाठी
पुरवणी-वाचन

[तज्ञांच्या
मार्गदर्शनासह]

रघुवीर रामंत.

दीपावळीचे जाणी
(स्वभाव चित्रे)

दु स रे सा त

लेखक

रघुवीर सामंत

[नवव्या-दहाव्या वत्ताना पुरवणी वाचनालयक]

— विद्यार्थी-मार्ग दर्शन —

श्री. भिवाजी अर्जुन परब, एम्. ए., एस्. टी. सी.

[मराठीचे अध्यापक, चिकित्सक स. शि. हायस्कूल, सं. ४.]

श्री. रघुवीर सामंत, बी. ए. बी. टी.

[माजी मराठी अध्यापक, चिकित्सक स. शि. हायस्कूल, सं. ४.]

दीपावळी १८७३] पुष्प १२ वें [मूल्य १५ आणे

—अमर ज्योति वाङ्मय प्रकाशन—

कुमार श्रेणी -

- मनोरंजन

भाग
इत्या

रघुवीर सामंत

यांची

उपकारी माणसें

—[एक सामाजिक प्रदीर्घ]—

कादंबरी-माला

[पृष्ठे सुमारे १२०००]

प्रवासांतील सोबती

अ भ्र - प ट ल

आ का श गं गा

घरोघरच्या दे वी

—अवश्य परिचित करून घ्या—

कापडी बांधणी अँ. पेपरची सवलतीची ग्रंथालय प्रत

व्यवस्थापक-पारिजात प्रकाशन

१४ बी, हरजीवनदास एस्टेट, विहन्सेन्ट रोड, दादर, मुंबई १४

सौ. स्नेहल सामंत, पी. ए.

यांनी

अमर ज्योति वाङ्मय प्रकाशनसाठी

१४बी, हरजीवनदास एस्टेट,

व्हिन्सेंट रोड, दादर, मुंबई १४,

येथे प्रसिद्ध केले.

या व पुढील सर्व आवृत्त्यांचे सर्व प्रकारचे हक्क
संचालक 'अमर ज्योति वाङ्मय प्रकाशन' यांकडे

मासलेवाईक प्राणी-दुसरे सात

१ एम्. एस्. एम्.	४ मन चंगा
२ तरणा म्हातारा	५ तो ५ ओशाळा
३ रेडिओ	६ उस्तादजी
७ दैन्य.	

श्री. रघुनाथ ज. सामंत, बी.ए.बी.टी.

यांनी

सागर साहित्य छापखाना,

२०, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४,

येथे मुद्रित केले.

मासलेवाईक प्राणी

(दुसरे सात)

[दुसरी ओळख]

मासलेवाईक प्राण्यांतले हे दुसरे सात—हेहि तितकेच विविध
नि अष्टपैलू मासले आहेत.

बुद्धीच्या व शरीराच्या हालचालीत ' एम्. एस्. एम्. ' सारखा
कमालीचा संथपणा अंगांत असलेला व त्याच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे
मनाचा अगदी चोरबाजार झालेला असला तरी एकूण प्रामाणिक वृत्तीचा
मन्या तुमच्या अंगावर जातां जातां ' गोल फेक् ' करील नी हसवील.

म्हातारपणांतहि तरुणाच्या उत्साही मनानें जगाकडे खेळकर मिस्की-
लपणें पहात निरुपद्रवी गंमत उडवून (जगाकडे सुतकी चेहऱ्यानें पहात जे
जे जीवनांतील भकास गांभीर्य संभाळतात त्यांना) भयकाका हसवून
लाजवतील नि अंती योग्य तोच धडा देतील.

शिक्षणाचा पोपटपंची उपयोग करून केवळ सुखासीन आयुष्य जगणा-
ऱ्यांच्या मनाचे बंद पडलेले ' रेडिओ ' गजाभाऊ आपल्या जोरदार
विचारांच्या आकाशवाणीने व प्रत्यक्ष जीवन-प्रसंगांनी क्षणभर तरी
हदरवतील नि खाडकन् चालू करतील.

नकळत जुळून आलेल्या वधूपरीक्षाप्रसंगीच्या प्रेमळ पण फटकळ
वाश्याच्या हालचालींमधून तुम्हाला ' यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं-नाचरणीयम्
नहि करणीयम् ' अशासारखा विचारी संदेश मिळेल.

एखाद्या क्षुल्लक घटनेतून माणसाचं आयुष्य किती आमूलाग्र
पालटें पण त्याच्या मनाला त्याच्या जुन्या परिस्थितीच्या खोल दडलेल्या

जाणीवांचा किती भयंकर सासुरवास होत असतो तें तुम्हाला उमदा गणपत आपल्या अनुभवावरून सांगेल.

लबाडी, नागडा स्वार्थ, गोंधळ यांनी बजबजलेल्या भोंवतालच्या जगांतहि, वस्तादजीसारखे (अशिक्षित पण सुसंस्कृत असे) माणुसकीचें विराट स्वरूप प्रत्यक्ष स्वरूपांत दाखवणारे-धीर आत्मे कसे अज्ञातपणें वावरत असतात व त्यांच्या मर्यादित कक्षेतल्या छोट्या हालचालीतील मोठे आशय प्रतीत झाल्यामुळेहि जीवनाबद्दलची दिव्यता व कृतज्ञता मनांत कशी भरून येते, याची एक चुणुक तुम्हांला 'उस्ताद' नक्की देतील.

आणि अखेर विनायक मास्तरांच्या 'दैन्यांत' देखील तुम्हाला मानवी जीवनातील कांहीं उच्च तत्वांचा प्रत्यय आल्यावाचून राहणार नाही.

हें झालं या निरनिराळ्या 'प्राण्यां' च्या विशिष्ट व्यक्तित्व-जीवनाच्या मंत्रांबाबत !-तत्व-विषय-विचार-भावना याबाबत.

पण या व्यक्ती केवळ कांहीं शब्दांच्याच रूपानें-प्रत्यक्षच जणूं तुमच्या समोर उभ्या कशा राहिल्या?...त्या त्यांच्या शब्दमय व्यक्तिचित्रणाचें तंत्र तरी कोणतें? सहज रस्त्यानें जातांना अनेक व्यक्तींचा आपल्याला अंगर आपला त्यांना धक्का लागतो. त्यांच्याकडे आपण पाहतों पण तरी त्या साऱ्याच (अगर त्यांच्यातील असल्या कांहीं विशेष व्यक्ती असतात त्या देखील) आपल्यासमोर इतक्या सर्वांगीण हुबेहुबपणें उभ्या रहात नाहीत; त्यांच्या व्यक्तित्वाची आपल्यास जाणीव होत नाही. त्यांच्याबद्दल इतकी आपुलकी नि आत्मीयता आपल्या मनांत निर्माण होत नाही. असें का?...नि या सर्व गोष्टी पांच सात पानांमधील कांहीं शब्द मात्र बऱ्याच अंशानें चटकन करू शकतात. हें कां?—यांत कोणतें तंत्र असतें?

तेंच आपण आतां जातां जातां पाहिलें पाहिजे—

मूर्त स्वरूपांत असलेल्या सृष्टीचा अनुभव आपण आपल्या इंद्रियांच्या साहाय्यानें घेतों. त्याच प्रकारचा किंबहुना त्याहूनहि जोरदार अनुभव मनाला देऊ शकणारी व त्या सृष्टीची मनांत हुबेहुब प्रतिकृति निर्माण करू शकणारी कुशल कलापूर्ण शब्दयोजना-म्हणजेच 'शब्दचित्र.' पण कल्पना, भावना, मानवी स्वभाव, मानवी गुणदोष, व्यक्तीचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, मनांत चटकन भरतील अशा त्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण लकवी, परिस्थितीतील विशिष्ट घटना नि प्रसंग,...या सर्व केवळ मनानें आकलन करण्यासारख्या गोष्टी जेव्हां असल्या कलापूर्ण शब्दचित्रणानें आपल्यासमोर मूर्त स्वरूपांत येतात, तेव्हां असल्या कलाकृतीला आपल्याला 'व्यक्तिचित्र' म्हणतां येतें.

एखाद्या व्यक्तीचें शब्दांत चित्र उभें करावयाचें म्हणजे त्या व्यक्तीचें बाह्यांग व अंतरंग दोन्ही छोट्या छोट्या शाब्दिक फटकाऱ्यांत उभें झालीं पाहिजे. 'भांडखोर', 'खेळकर', 'त्यागी', 'दुबळ्या मनाचा', 'स्पष्टवक्ता', माणुसकीनें सुसमुसलेला, न्यूनगंडाने पळाडलेला, असल्या केवळ एकदोन योग्य शब्दांच्या लेबलांचा उपयोग करून कोणत्याहि व्यक्तीच्या अंतरंगाचें खरें दर्शन होणार नाही. आणि तेवढ्यानें व्यक्तिचित्र-कलाकृती तर कधीच होणार नाही. उलट, 'मध्यम अंगकाठी', 'शेपटेवाल्या कॉलेजकन्यका' 'वळवाचा पाऊस'; 'कानटळ्या बसवणारा आवाज', 'वरळी चाळीतला संसार' 'चुलीजवळून तणतणणें', 'उंदीर-मांजराचा खेळ' असल्या शब्दसमूहातून आपल्या पूर्व अनुभवाला धरून, विविध इंद्रियांना भासमान होणारी समूर्त चित्रे वाचकांसमोर चटकन उभें राहतात. या दृष्टीनें बाह्यांग निर्माणारी शब्दचित्रे अंतरंग निर्माणान्या शब्दचित्रांतील शब्दयोजना-निवडीच्या मानानें अधिक सुलभ असतात. ओघानेंच, व्यक्तिचित्रांत अंतरंगचित्रणाला व त्यासाठीं करवयाच्या मालमसाल्याच्या निवडीला नि मांडणीला फारच महत्त्व असतें. म्हणूनच एकेका विशिष्ट गुणदोषाच्या आविष्कारासाठीं त्या व्यक्तीच्या आयुष्यातील कांहीं निवडक घटना, त्याच्या त्या त्या वेळच्या हालचाली, आविर्भाव, उद्गार, नि वागणूक यांच्या आकलनाची, निवडीची नि मांडणीची व्यक्तिचित्रणकलेत फार महती असते.

जिवंत माणूस जगांत विशिष्ट प्रसंगी वागतो कसा यावरून त्याचें व्यक्तित्व समजतें. प्रसंग हे विशिष्ट वातावरणांत घडतात. त्यावेळची भोंवतालची सजीव व निर्जीव सृष्टि व तिकडे पाहण्याचा त्या व्यक्तीचा विशिष्ट दृष्टिकोण यावरच त्याच्या त्या विशिष्ट व्यक्तीत्वाचें प्रतिबिंब-चित्रण अवलंबून असतें 'हा गबाळ्या' 'तो मूर्ख', 'हा चाणाक्ष' 'तो खेळकर', 'तो प्रेमळ' 'हा दुर्दैवी' असे न्यायाधीशाचे निकाल सांगणें म्हणजे व्यक्तिचित्रण नव्हे. खरें म्हणजे तें काम अखेर वाचकाचें असतें. आणि त्या त्याच्या निर्णयाना ती ती व्यक्ती, त्या त्या पार्श्वभूमीसह व त्या वातावरणांतील इतर दुय्यम व्यक्तींबरोबर प्रत्यक्ष जगत असल्याचें शब्दरूपानें हुबेहुब दाखवणें हेंच व्यक्तिचित्रकलाकाराचें काम असतें. म्हणून त्या हेतूने आपल्या निरीक्षणाचा मालमसाला कसोशीनें गोळा करून, त्याची सूचक व मासलेवाईक निवड करून, तिची सुरवातीपासून अखेरपर्यंत सूचकता व उत्सुकता कायम ठेवणारी मांडणी करणें ज्याला जमतें, तोच उत्तम व्यक्तिचित्रकला निर्माण करील. असल्या व्यक्तित्व-प्रतिबिंब चित्रणानें होणाऱ्या सुंदर व्यक्तिचित्राची वाचकाबरोबरची अगदी पाहिली ओळख शीर्षकातून होते व म्हणूनच तेंहि आकर्षक, सूचक, औत्सुक्यवर्धक व अर्थपूर्ण करून व्यक्तिचित्रकार आपल्या कलेची संपूर्ण परिणति करतो व असल्या समर्पक शीर्षकरूपानें तो त्या कलाकृतीचा जणू पूर्ण विराम लिहितो.

तेव्हां या दुसऱ्या सात प्राण्यांचा अभ्यासावेळीं वरील सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊनच, त्यांतील कलात्मक वारकाव्यांचें तुम्ही आकलन करा व व्यक्तित्वचित्रणाची ही कला प्रस्तुत व्यक्तिचित्रकाराला कुठपर्यंत व कोणकोणत्या बाबतींत साधली आहे तें स्वतःचें स्वतः ठरवा.

'एम्. एस्. एम्.'

★

नहेमाच्या शिरऱ्याप्रमाणें, त्याच्या भेटीसाठी, मी त्याच्या घरी पोचलों... दिवस, वेळ, सारं ठरलें; त्याचं घर मला माहोत.—पण संपादक म्हटला, कीं, ठरल्यावेळीं तो घरीं हटकून सांपडायचा नाही; त्या निरुद्योग्यांच्या कार्य-बाहुल्याची झाली तर त्यामुळेच काय ती जगभर जाहिरात व्हायची!—

तो अर्थात् घरीं नव्हता; पण दारांत त्याचा हाफपेटेला 'ओला गडी' मात्र बसला होता. काळा सांवळा वर्ण, मध्यम अंगकाठी, गंभीर चेहरा, तेल चोपडून पाडलेल्या वांकळ्या भांगाच्या वर उभ्या राहिलेल्या लांब बटा, मागें यानेवर लडवडणारी वीत दोन वीत लांबीची शेंडी,...पडल्या चेहऱ्यावर भरपूर खिन्नतेची परीटघडी नि डोळ्यांत गढूळलेल्या सागराचं गांभीर्य...

त्या साऱ्या दृश्यानें थोडें विचकतच मी त्याला विचारलं—“आहेत का रे तुझे संपादकसाहेब?”

“घरांत नाय मिलत!” ब्लॉकचं कुलूप काढीत, अगदीं गद्य, निर्विकार चेहरा करून तो म्हणाला. (जणुं काय, कुलूप लावलेल्या त्या खोलींत त्याचे साहेब बसले होते, असंच मी समजत होतो, त्याच्या मते!—)

“गेले आहेत कुठे?” तरी मी गॅब्ब्यांची कातडी करून, रसरशांत उत्सुकता दाखविलीच—“नि परत...”

“को ५५ नू जान्! पूर्वीपेक्षांहि निर्विकार चेहऱ्यामनांनें तो म्हणाला.

दुसऱ्या कोणालाहि, तात्काळ 'अवाऊट टर्न' च करावंसं वाटलं असतं, त्याच्या त्या वाक्यांतील तीं अंदोलनं ऐकून! पण मी चिकाटी सोडली नाही. आपण होऊन दार लोटलं नि कसलीहि वाट न पहातां, माझ्या संपादकमित्राची तेवढीच वाट पहाण्यासाठी, पहिल्या खोलींतल्या आरामखुर्चीवर ऐसपैस ठिय्या दिला मी—

—२—

दोन दिवसांपूर्वीच्या पुण्याच्या भेटींत, 'संपादक वहिनी' माहेरीं गेल्याचं समजलंच होतं! तेव्हां स्वारी लौकर घरीं परतेल कीं काय, याबद्दल शंकाच होती.

पडल्या पडल्या, प्रथम मी खिशांतील उरलेली एकुलती एक सिगारेट ओढून टाकली; नंतर, खुर्चीमधील चारपांच ठेकणांना शोधून यमसदनाला पाठविले; मग... फार जुन्या परिचयाच्या त्या ईश्विचरचे लांकडी हात सहज एकदां हातांत निखळून काढले; पुन्हां घाबरल्यासारखे करीत, ते जिथच्या तिथं नीट ठोकून बसवले; त्यावर तबल्याचे बोल काढून पाहिले. नंतर एकदां नुसतं उताणं पडून वरचे वहालहि मोजले.

तरी पण, दोस्त-संपादकांचं परत येण्याचं चिन्ह कांहीं दिसेना !

मग मी थोड्या रागानेच पुटपुटत, खोलीत चौफेर दृष्टि फिरवली; पण समोरच्या भिंतीवर मध्यभागी टांगलेल्या एका तसविरीकडे वळून, तिथं ती एकदम खिळतांच... मला धक्काच बसला. आश्चर्याने जागचा उठलों; जवळ गेलों;... विश्वासच बसेना डोळ्यांवर !—कारण, रामपंचायतन होतं तें. रामासातेच्या डोक्यावरील भली मोठी रंगीविरंगी छत्री व पायाजवळ हात जोडून बसलेले वलभीम मारुतीराय ! मी त्यांच्याकडे पाहून हंसलों; तेहि माझ्याकडे पाहून हंसले; (निदान तसा भास झाला मला).

मी हंसलों ! कारण, निरीश्वरवादी संपादकमहाशयांच्या खोलीत तें होतं !—चित्रांतील ती मंडळी माझ्याकडे बघून कां हंसली, तें मात्र मला संपदक आल्यावरच नीट कळलं !—

— ३ —

आणखी एक देखील तसवीर तिथं नव्हती. अधिक बारकाईने पाहिलं;... तेव्हां, ठिकठिकाणी भिंतीवर चित्रं मात्र पसरलेलीं दिसूं लागलीं.

एका कोपऱ्यांत एका माणसाचं चित्र होतं. त्याचं 'U' सारखं नाक, नागाच्या फड्यावरील दहाच्या आंकड्याप्रमाणे दिसणाऱ्या मोठ्या कळ्याच्या मिशा, व दातांची बिचकलेली हंसरी शुभ्र 'मॅक्लीन' कंवळी; दाराजवळच भिंतीवर एक बाई उभी होती. V8 मधील आठाच्या बारक्या गांठीप्रमाणे डोक्याच्या मोठ्या वर्तुळांला चिकटलेली आंबाज्याची छोटी गांठ, कपाळावरील जगदंबा छाप कुंकू, ... एवढ्यावरूनच ती मला बाई वाटली ! नाहींतर झोंपवली कां उठून बसणाऱ्या शिशाच्या बाहुलीसारखी ती पायाऐवजीं दुंगणावरच बसली

होती ! एक दोन ठिकाणी सापाचे फडे दिसत होते. पण अधिक संशोधना-नंतर त्याला जोडलेल्या मानाकानांवरून ती शेंपटेवाल्या कॉलेजकन्यकांचीं चित्रं असल्याचा बोध होत होता.

पुरुष आणि स्त्री यांचीं चित्रं, ... असल्या एकाच पण कल्पक सांच्यावर एकहातीं काढल्यामुळे, ठिकठिकाणी त्याच्या पलटणीच तयार झाल्या होत्या. तेव्हां ओघानेच, त्यानंतर त्यांच्या मुलांचीं चित्रं पहाणं देखील मला भाग पडलं. त्यांतलीं कांहीं तर झुरळासारखीं दिसत होती. कांहीं हत्तीसारखीं व कांहीं पंख असलेली, 'मदना' सारखीं किंवा उडत्या पाखरांसारखीं !—माणसानंतर पाळीव प्राणी, पाळीव प्राण्यांवरून हिंस्र पशू आणि त्यापुढे पक्षांना सारं आकाश मोकळं मिळालं होतं. अशा तऱ्हेनें जगांतील यच्चयावत शिकारखाना त्या खोलीत भिंतीवर ठिकठीकाणी वांधून ठेवला होता. कलावंत मजकुरांचे हात व कल्पक डोकं मोठ्या तरलतेनें व सफाईनें जग पादाक्रांत करत चौफेर फिरलं होतं !—

त्या चित्रकलेचं आंबट कौतुक करीत, मी संपादकाच्या टेबलाकडे वळलों.

स्वारीचा अजूनहि पत्ता नव्हता. तेव्हां टेबलावर पडलेल्या मासिकांच्या व पुस्तकांच्या लगडी मी सहज म्हणून चाळूं लागलों. परंतु प्रत्येक पुस्तकाच्या शिरोभागी 'M. S. M.' 'M. S. M.' अशीं तांबड्या-निळ्या-काळ्याआदि सर्व रंगांच्या पेन्सीलींनीं किंवा शाईंनीं अक्षर घोटलेलीं दिसत होती ! पुढलीं दहापंधरा मिनिटे पुस्तकांतलं कांहीं वाचण्याऐवजीं, पुस्तकांवरील हे 'एम. एस्. एम्.' रेल्वेचं 'कॉसवर्डे पझल' सोडवात, मी टेबलावरील सारी लगड वरखालीं केलीं, ... चाळलीं.

पण 'एम. एस्. एम्.' चं अस्तित्व नसलेलं एक पुस्तक म्हणून मला औषधाला सांपडेना !!

— ४ —

इतका वेळ मी असा अंतर्मुख होऊन खोलीतल्या खोलीत भ्रमण करीत होतो. पण संपादकांचा गडी मात्र त्याच ठीब-घडीव गंभीर चेहऱ्यानें, आपल्या साहेबांची वाट पहात दारांत निश्चल बसला होता !

शेवटीं कंटाळून (त्या अर्ध्या तासाच्या संशोधनानें दमून भागून) मी मात्र पुन्हां एकदां खुर्चीवर आडवा झालों.

तोच संपादकमहाशय खोलीत घाई घाईनें प्रवेश करते झाले. त्यांचा चेहरा अगदीं पडला होता. आंत शिरतांच ते निर्जिवपणें हसून म्हणाले, “एस्क्यूज हं ! मला फार उशीर झाला; ॲपॉईंटमेंट चुकली रेडबुवा...”

पण कपडे काढून समोरच्या खुर्चीवर तो बसण्यापूर्वीच मी हसून म्हणालों, “छे छे ! माझी तर बसल्या बसल्या खूपच करमणूक झाली इथं, वेड्या !”

दारांतून उठून चहा करायला आंत शिरणाऱ्या आपल्या गज्याकडे माझ्या मित्रानें किंचित् संशयी मुद्रेनें टवकारून पाहिलं व मग माझ्याकडे आपला प्रश्नार्थक चेहरा वळवून तो म्हणाला—“करमणूक ? ? म्हणजे ? ?”

टिंगल करायला तो मोक्या बरा वाटल्यावरून मी एकदम त्याच्यावर भडिमार केला—“हों ! भितीवराल आपल्या चित्रांनीं ! ! केव्हांपासून संपादन केलीत ही कला, महाशय ? ?”

मला वाटलं होतं, तो आतां थोडा लाजेल, ... रागावेल !— पण त्याचा चेहरा उलट गोंधळला—

“...आणि हें रामपंच यन अगदीं दिवाणखान्यातसं ? अलीकडे देव आला आहे तर एकूण आपल्या जगांत ? ...” मी त्याच्या विचारसरणीवरच चाल केली.

तरी तो प्राणी गप्प !— फक्त एकदां माझ्याकडे रागारागानें पाहून, त्यानें मला डोळ्यानें, ‘गप्प रहा’ असं सुचविलं.

“आणिऽ काहोऽसंपादक ?— ‘एम्. एस्. एम्.’ रेल्वेबद्दल एवढं प्रेम कां वाहूं लागलंय तुमचं हल्लीं ?— का माझिकाला मोठी जाहिरात मिळालीय तिची ? ?” माझ्या तिसऱ्या प्रकारच्या सूक्ष्म शोधावरच या नव्या माऱ्याचा मोर्चा मी उभा केला होता.—

“माझेऽ आईऽ !— आतां क्षणभर गप्प बसाल का जरा !— मग सांगतो—” मला मधेच थांबवून, तो शेवटीं त्राग्यानें म्हणाला.

— ९ —

कारण... तेवढ्यांतच, चहाच्या दोन कपांसह तो गडी वाहेर आला होता. दोन्ही कप दोघांच्या हातांत देतांना, त्याच्या कायम गंभीर चेहऱ्यावर, क्षणभर

हास्य चमकून नाहींसं झालं ! काळ्या ढगांत चमकून जणाऱ्या विजेची आठवण झाली मला, तें पाहून—

पण त्याच वेळीं संपादकाचा चेहरा मात्र अचानक चपापलेला दिसला.

आणि गडी आंत जातो न जातो, तोंच, ... अगदीं चमकून आपल्या हातांतलि व अधीरपणें माझ्याहि हातांतलि कपाचा एकदम कान पकडून, तो गडबडीनें म्हणाला, “बघूं, बघूंऽ ? घरांत आज नवीनच कप आलेले दिसताहेत !— सकाळपासून दोन कप इहलोक सोडून गेले !— आणि आतां हे दोन नवीन पाहुणें आले आमच्या जगांत !—”

त्यानें पुन्हा बशीत ठेवलेल्या माझ्या हातांतलि तांबड्या-द्विरव्या भडक मारवाडी वेलबुट्ट्यांच्या कपाकडे पहात मी म्हणालों,—“वाः, काय पण संपादकीय सौन्दर्यदृष्टि ! !”

“चूप ! माझी नव्हे !— त्याची ! !” तो पटकन आंत बोट दाखवून म्हणाला—“कित्येक गोष्टींचा तो त्याचा तोच असा हातोहात स्वतंत्र निर्णय घेतो !—”

थोडा वेळ आम्ही दोघेही निमूटपणें चहा घेत होतो.

शेवटीं, त्यानेच पुन्हां सुस्कारा टाकून म्हटलं “पण करणार काय सांगा ?— प्रामाणिक आहे, कामसू आहे !— काम करायला तर बेटा एका पायावरच तयार नेहमी !— म्हणून तर हातून अशा वस्तू पडतात न फुटतात !— कांहीं सांगण्या ठरण्यापूर्वीच तो तें करायला धांवूं लागतो !— शेवटीं, वेळेवर त्याचीच मात्र शोधा-शोध करावी लागते आम्हांला !— पण सांगितलेलं कांहीं सुरळीत होत नाहीं, हा कांहीं त्याचा दोष नसतो. कारण... न सांगितलेल्या गोष्टींच तो जास्त करतो—”

कप खाली ठेवून, खिसे चाचपून, सिगारेट नसल्याचं मी माझ्या दोस्ताला हट्टूच सुचविलं !—

त्यानें हि झटकन उठून, चारपांच सिगारेटी असलेलं आपल्या कोटांतलि पाकीट काढून माझ्यापुढें ठेवलं.

— ६ —

“आणि दुसरं असं—कामापेक्षां प्रश्नचिन्हच फार उभीं रहातात त्याच्या-पुढें !” संपादक किंचित् हसून मला हट्टूच पुढें म्हणाला; “आतांच एक जुणूक

दाखवतों तुला, हं ! बऽघ... ”

तेवढ्यांतच, रिकामे कप न्यायला त्याचा तो गडी आला. परततांना तो आपल्याशीच हंसतमुखानें कांहीं पुटपुट होता. तोंच त्याचे साहेब त्याला म्हणाले “ अरेऽ हें ऽ बघ, ... नाक्यावरून एक गोल्डफ्लेक पाकीट घेऊन ये. ”

कप हातांत तसेच ठेऊन तो गोंधळून म्हणाला, “ आपण आणतों तें ‘ पिलेर ’ आणल् तर ?

“ अंहऽक् नको !— या साहेबांना तें नाहीं आवडत ! गोल्डफ्लेकच आण !... सात आणे पडतील— ”

“ त्याच्याकडे तें नाय मिललं तर ?— ”

“ दुसऱ्याऽ दुकानांत जाऽ रे !— ”

“ जास्त मागितलेन् तर पैसे ?— ”

“ अरेऽ बावा ऽ नाहीं मागणार तो !—तेवढेच पडतात !— ”

क्षणभरानें कप आंत ठेऊन, अघेली हातांत घेत, बांवरल्या चेहऱ्यानें निबुजऱ्या बैलासारखें पहात तो म्हणाला—“ आन् कमी पैसे पड्ल तर, साहेब ? ”

“ अरे बावा, मिळालं तर आण ! पण कमी नाहींच पडायचे ! सगळ्या दुकानांत सात आणेच पडतात !—” संपादक शेवटीं चिडखोरपणें बोलला.

तेव्हां, ... “ गोल् फेक् ” असं आपल्याशीच मोठया मोठयानें पुटपुटत, आटवणीसाठी हातानें वर्तुळाचा व पुढें फेंकण्याचा आविर्भाव करीत त्याचा तो अवलीया दारावाहेर निघून गेला.

— ७ —

मला त्याच्या त्या हालचालीची गंमत वाटली. तो निघून गेल्यावर मित्राला विचारलं, काय रे, आणलथस कोटून वाबा हें नवीन पार्सल तूं ?— ”

“ कोण हाऽ कां ?— गांवचाच आमच्या ! ” मला संपादकीय स्पष्टीकरण मिळालं. “ एका संपादकाचा गडी आहे ऽ म्हटलं !—सात यत्ता झाल्या आहेत सात, ! इंग्रजी पाठ्या वाचतो ; ‘ टाईम्स ’ कोणता, ‘ क्रॉनिकल ’ कोणता, त्याला नक्की समजतं ! घरांतल्या झाडून साऱ्या साहेबांचीं न बाईसाहेब—ताईसाहेबांचीं नांवां त्याला इंग्रजीत लिहितां येतात !... इथलीं सगळीं मराठी मासिकं न पुस्तकं तर

माझ्यापेक्षां तोच अधिक वाचतो !... वाचलेलं सगळं ‘ पचवतो ’— आचरणांत आणतो !... आणखी सांगू ?— लेखकीह आहे वेटा ! आतांपर्यंत अनेक अप्रसिद्ध लेख लिहिले असतील त्यानें ! पण त्यांतला एकच पहिला न शेवटचा त्यानें माझ्याकडे प्रसिद्धीसाठी पाठवला होता !— ”

संपादक थोडा मिस्कीलपणें हंसला व टेबलावरलीं पुस्तकं वरखालीं करून, त्यांच्याखाली लपवून ठेवलेलीं गोदांनं चिकटलेलीं चारपांच चिटोरीं काढून त्यानें तीं माझ्या हातीं दिलीं.

ती एक सचित्र गोष्ट होती. स्वतः लेखकानेंच आपलीं रेषाचित्रं काढलीं होती. लेखकाचं नांव “ लेखक—!?! ” एवढंच लिहिलं होतं; म्हणजे ठरलं नव्हतं. गोष्टीचं नांव— ‘ तो आणि ती ’— नायकाचं नांव ‘ सख्याहरी ; ’ नायिकेला तो ‘ वल्लभे ’ ‘ प्राणप्रिये ’ अशा हांका मारीत होता.

लेखांत मजकुरापेक्षां चित्रचं जास्त होती. त्या चित्रांत फुटका—आरसा, मोडकी फणी, असलीं वेषभूषेचीं साधनं सुचविणारीं न्यारीं रेखाचित्रं दिसत होती. त्रिलिपटाइनच्या वाटल्यांची कापून चिकटवलेलीं चित्रं, टाईम्समध्ये उलटी झालेली मोटार वगैरे त्या लेखाच्या बाह्य अलंकारांवरून, ती वाचण्यापूर्वीच त्यांतली गोष्ट नकळत ‘ चाणाक्ष वाचकां ’ ना समजून येत होती.

गोष्टीचा शेवट मात्र जरा चमत्कारिक होता. कारण, नायक ‘ सख्याहरी ’ नें एकदां आपल्या वल्लभेला ‘ अंगुलीला पाणी काढाया ’ सांगितलं; तिनें तें काढलं नाहीं. मग एकदां, तीं दोघं आपल्या खेडेगांवीं असतांना, ... ‘ फिराया चल् ’ म्हणून त्यानें तिला लाजत येऊन विनवलं. तेव्हां ‘ सासूबाय गागल ! ’ असं सांगून तिनें त्याला स्पष्ट नकार दिला; तेव्हां शेवटीं, सख्याहरीनें तिला खूप मारली. मग ती पळाली. तिनें त्याच्यावर ‘ करणी ’ केली व दुसऱ्याशीं पाट लावला !— हा आजारी पडून मरतां मरतां वांचला !—

मला माझं हसूं कांहीं केल्या आंवेरेना !—

तेवढ्यांतच, संपादक म्हणाला— “ त्यांत लेखकाचाच सारा इतिहास आहे, ... म्हणेनास !— ”

हसूं दाबून त्याच्याकडे मी प्रथार्थक मुद्देनें पाहिलं—

“छापायला बाहेर पडलेला हा त्याचा पहिला आणि शेवटचाच लेख !-” संपादक अभिप्राय देऊ लागले. “तीन महिन्यापूर्वी मी घरी आलों, तों टेबलावर हा लेख ! कोणी आणून दिला, ते तो बोलिला !- आतां बाहेर गेला ना, तोच हो सख्याहरी !- त्याची बायको खरोखरच असल्या कारणासाठी पळून गेली. त्यानंतरच तो माझ्याकडे रहायला आला ! बिचारा ऐन तारुण्यांत चिरविधुरावस्था कंठीत आहे. फिर्याद करून यानें बायकोचा कळजा मागितला; तर तिनें पटकच नुकसानभरपाई दिली !... पण परत याच्याबरोबर नांदायला कांहीं येईना. आलेल्या पैशांतले नऊदशांश त्या बाकिलानें खाल्ले !- आणि आमच्या सख्याहरीला मात्र बायको ही चीज कायमची पारखी झाली !-”

- ८ -

“आत्मचरित्राचा या पुढला हस्ता लिहिलान् नाही त्यानें ? ” मी उत्सुकतेनें पृच्छा केली.

“अं हं क ! या लेखाचा लेखक दुसऱ्या दिवशीं मी ओळखतांच, ‘सख्याहरी’ आठवडाभर घरांतच दिसेना ! संपादक जरा चेष्टेनें म्हणाला- “आम्ही दोघांही घरांत नसतांना, हळूच आपल्याकडची किल्ली लाऊन तो खोली उघडी. भांडीं घांसून पुसून साफ करी. झाडलोट करी. उरलं असेल तें खाई-रात्रीं उशीरां येऊन बाहेरच झोपे. सकाळीं लौकर उठून पळे !-”

“वा ! म्हणजे मोठा रोमॅटिकच आहे कीं, ... तुमचा सख्याहरी ! ” मी हसू लागलों.

“एक दिवस तुझी वहिनी सकाळींच उठून त्याला उपदेश करीत असल्याचं मला ऐकू आलं- “असेल नाही ते लेख लिहिण्यापक्षां, ... चांगलं मन लावून काम कर जाऽना !- म्हणजे नाहीं लाज वांढणार !...”

त्यानंतर मात्र त्यानें पुन्हां लेख लिहिण्याचा नि तो आमच्या मासिकाकडे पाठत्रिण्याचा प्रयत्न केला नाही. खूप वाचू लागला; इंजरी शिकू लागला !... आतां मात्र त्यातून दुसराच एक अनर्थ ओढवलाय !- तो इंजरी लिपी घोंटत आहे हल्लीं !-”

बोलतां बोलतां, मघाची तीं टेबलावरचो सर्वा मासिकं नि पुस्तकं उचलून

माझ्यापुढें टाकत, महाशय किंचित रागानेंच मला म्हणाले- “हें स्वप्न !... कार्यालयांत प्रथम एखाद पुस्तक आलं, कीं, ... पहिल्या दिवशीं तें कोरें, ... दुसऱ्या दिवशीं कार्यालयाचा एक छाप; मग त्यानंतर, ... रोजीं तीनचार प्रमाणें, ... पुढल्या पंधरवड्यांत पाठीपुढें सर्व बाजूवर छापाचं हें जाळं होतें ! मग होतं हस्तकला-कौशल्य सुरू; लागते फिरायला, ... एम. एस्. एम्. गाडी... पानापानांतून ! शेवटीं, कोणी महिन्याभरानें अंक पहायला मागितला, तर ...”

“अरे पण... ‘एम. एस्. एम्.’ गाडीचा इथं संबंध काय ?- मघाहि मला तेंच कोडं पडलं होतं !...”

“रेल्वे कंपनीचा नाही रे बुवा कांहीं संबंध !-” संपादक चिडून ओरडला, “ती सही आहे त्याची- ‘मन्या सूर्या मोरे !’ -काम-समज-उमज या बाबतींत मात्र एम. एस्. एम्. गाडीशीं मन्यांचं बरंच जवळचं नातं आहे !-”

- ९ -

“लेखन थांबवलेत ना त्याचंऽ ! त्याचाऽ परिणाम हा ! ” त्याला आणखी चिडवण्यासाठीं मी म्हणालों.

“अरे, हें पत्करलं; पण... ” तो तिरमिरीनें डोळे गरगरां फिरवून म्हणाला- “लेखन थांबल्यामुळें त्याची चित्रकला फार वाढलीय; ... आणि कला म्हणजे भावनाविष्कारच ना ?- तेव्हां आतां भितीभित्तीवरून तो दररोज लाखो चित्रं काढतो. आणि तो नसतांना, आम्ही दोघां तीं पुसून काढतो. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हां त्याहून अधिक दाटीदाटीनें तीं अवतीर्ण होतात- अगदीं त्याच ठिकाणीं !- बरं... त्यालाच काढून टाकावं म्हटलं, तर दुसरा चांगला घोऱ्याचा न असा प्रामाणिक मनुष्य मिळणार आहे कां ? तेव्हां करणार काय ? दुभती म्हैस घरांत पाहिजे, ... तर तिची शिगंही संभाळली पाहिजेत !-”

बोलतां बोलतां तो उठला नि टेबलाखालच्या जुन्या मासिकांचा जुडगा सोडून माझ्यापुढें पसरत, रागारागानें पाय आपटत तो ओरडला- “तो पहा !- तुझ्या डोळ्यांनींच पहा प्रत्यक्ष !- कोणता शहाणा मनुष्य जिवंत राहू शकेल अशा स्थितींत, अशा घरांत !-”

भांबावून, मीहि प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलं; - त्या मुखपृष्ठावरील ती चित्र-

कला, ... आतांपर्यंत पाहिलेल्या नमुन्यांहून अभिनव व मनोरम होती. स्त्रियांचे मुखवटे वर घालून मासिक अलंकृत करणाऱ्या संपादकांना, एक नवी दृष्टी व नवा इषारा देण्यासाठी, त्या प्रतिभावान् चित्रकारानें तिथल्या रमणीजनांना कलेदार मिशा लावल्या हांईया; उलट, त्यांचे हात हातीं धरणाऱ्या कर्तृत्ववान् पुरुषांच्याच हातांत वांगड्या व [बस्टमर्घाल मोठ्या नाकाला शोभतील अशा] मोठ्या नथी अगर चमक्या त्यांच्या नाकांत त्यांनं चढवल्या होत्या !

“दिवसेदिवस मला तर अगदीं विरक्तता येऊं लागलीय वध, ... असले सारे हे घरांतले भुताटकांचे प्रकार पाहून !” संपादक चिडक्या स्वरांत म्हणाला, “हें असं का, याचा कांहीं तरी सुगावा सांपडावा, ... म्हणून हल्लीं मी सायकॅलोजीची पुस्तकांमागून पुस्तकंहि वाचूं लागलोय !—”

क्षणभर फुटलेली हास्याची उकळी दडपून, ... मी म्हणालों, “त्यांत रे काय आश्चर्य करण्यासारखें?—घरोघर चित्रकला मोठ्या प्रमाणांत सुरू व्हावी म्हणून तुमच्या किलोसंघांत ते कुळकर्णी का कोण प्रयत्न करीतच आहेत ना? त्याचं यशस्वी प्रत्यंतर आहे नाहीं का हें?”

— १० —

“होऽ! या त्याच्या वाचनाच्या नव्या नादाल हि अनेक फाटे फुटूं लागले आहेत, अलीकडे !—” संपादक अगदीं निर्जीव हंसत, क्षणभरानें कडवट तोंड करून म्हणाला—“लेखनाला मजाव झाल्यामुळे, तो निमूटपणें वाचूं लागला खरा; पण ‘सब्लिमेशन’, ‘कॉम्पेन्सेशन’ काय काय म्हणतां ना तुझीं, ... त्या पद्धतीनें, सुखातीला त्यांनं फुटपाथवरचीं ‘हरिविजय’, ‘संतलीला’ वगैरे पुस्तकं निरामपंचायतनाचीं वंगैरे चित्रं स्वतःच्या पैशानें खरेदी करायचा सपाटा सुरू केला....”

“अस्सं ? तरीऽच! समोरचं हें रामपंचायतन त्याचंच तर मग ?”

“हं! तेंच सांगतांय” संपादक पुढें म्हणाला—“या खोलींत चित्रं नाहींत, म्हणून पहिल्या दिवशीं, अगदीं इथं मध्यावर त्यांनं हें रामपंचायतन लटकवलं; मी हळूच तें आंतल्या खोलींतील एका कोपऱ्यांत जमिनीवर ठेवून दिलं. पण दुसऱ्या दिवशीं, तें पुन्हां आपलं इथं भितीवरच ! तो बाहेर कामासाठीं गेला; मी पुन्हां आंतल्या खोलींत एका कोपऱ्यांत खिळा मारून तें टांगलं! ... पण

तिसऱ्याहि दिवशीं, फुलांच्या माळेसकट, माझ्या बसायच्या खोलींत, पहिल्या ठिकाणीच तें विराजलें ! तेव्हां रागानें मी मऱ्याला खूप बोललों. पण थंड चेहऱ्यात त्यावर तो (वर मागण्याच्या आवाजांत) मला म्हणाला, ‘असूं या नाऽ, साहेब. मी विकत घेतलं आहे तें, ... माझ्या पैशानं ! चांगलं देवाचंच आहे की!’—त्याच्या शब्दांतील ती कातरता न डोळ्यांतील ती बोलकी आर्द्रता पाहून, माझं तोंड एकदम बंदच झालं. मनांत म्हटलं मी, ‘जाऊं द्या’ ! क्षुल्लक बाब !— त्यामागल्या त्याच्या रसरशीत भावना कशाला दुखा उगाच ?”

“वाः छाऽन् छाऽन् !—तूंहि महान् कवीच आहेस !!” मी मोठ्यानें हसून डोळे मिचकावले.

— ११ —

“आचरटपणा पुरे !—तूरे आणखी निराळं काय केलं असतंस, ... अशा वेळीं?”—थोडा किरमिजी चेहरा करून तो म्हणाला “पण तूं म्हणतोस तेंहि एका अर्थी बरोबर ! ... त्या सवलतीचे न सहानुभुतांचे परिणाम वाढतच गेले !—आतली खोली आतां वधशील तर तिथं देवादिकांचं एक संमेलनच भरलेलं आहे !—आणि त्या त्याच्या धार्मिक वाचनाचा तरी काय प्रताप पहा !—त्याच्या निवृत्तीला प्रवृत्तीची एक नवीनच कलाटणी मिळाली एकदम ! कांहीं दिवसांनी तो ‘हरिविजयां’त चार आण्यांचं ‘कोकशास्त्र’ ‘संतलीलें’त दोन आण्याचं ‘समाजस्वास्थ्य’ ... असं दुहेरी वाचन वाचूं लागून, भ्रष्टाकार मात्र कलं लागला ...”

आधीं मला हसूं आवरतच नव्हतं; पण संपादकहि खोठ्या गांभीर्यानें तसं बोलतां बोलतां खुसखुसून हंसूं लागला.

“एवढ्यावरच थांबतं तरी पुरवतं !” पुढल्या कल्पनेनें येणारे हसूं मधेंच आंवरून तो म्हणाला—“पण नव्यानव्या वर्तमानपत्रांनीं त्याच्या आयुष्यांत एक मोठा हाःशाकारच उडवला. त्या पानापानांतून दिसणाऱ्या जाहिरातीचे ठसे त्याच्या हृदयांत खोल उटूं लागले—तो कासाबास झाला !”

थोडा वेळ आपल्याशींच हंसत राहून, शेवटीं संपादक म्हणाला—“परवां दुपारीं मी जरा लौकर घरीं परतलों. मऱ्या नव्हता—तोंच, आमचा पोस्टमन एक व्ही. पी. चेऊन हंसत हंसत आला ! कारण विचारलं तर,—म्हणाला—साहेब,

व्ही. पी. ५—तुमची नाही—मऱ्याची!... ‘एकशें चौऱ्यांयशी आसनांची!’ सारखं चार दिवस विचारीत होता ‘आली कां?... आली कां?’... सहा दिवसां-पूर्वी, पोस्टांत पत्र सोंर्ट करतांना, त्यानें अमृतसरला लिहिलेलं पत्र मला सांपडलं; असलीं पत्रं मी नेहमीं वाचतो. त्यांत त्यानें लिहिलं होतं, ‘माझं लग्न झालं आहे. बायको माहेरीं गेली आहे....’

माझं हसूं मी आवरत आहे, ...तोच संपादक पुढें म्हणाला—‘अरे...आमचा पोस्टमन मोठा चलाख नू चावट! त्यानेंच व्ही. पी. ची ती माहिती मऱ्याला सांगितली होती. आणि ‘असल्या व्ही. प्या. आल्यावर त्याला देऊं नकोस’ म्हणून मी त्याला त्या दिवशीं सांगितल्यावर तर, ... त्यानें ‘व्ही. पी. साहेबांकडे दिल्यांचे’ मऱ्याला सांगितलंयुं!... त्यामुळें तर मऱ्याची स्थिति अधिकच केविलवाणी झालीयुं! तोंड दाबून बुक्यांचा मारच त्याला तो—”

आम्हीं दोघेहि पोट धरधरून हंसलों.

— १२ —

“पण इतका वेळ गेला कुठं तुझा तो नायक-सख्या हरी!” चारी पांची सिगारेटी संपल्या, तरी अजून मऱ्या नाक्यावरून परत आला नाहीसं पाहून, ...मी चुळबुळ करून म्हणालों.

“अरे सगळं असंयच त्याचं!—” उठून इकडे तिकडे अस्वस्थ हालचाल करीत तो म्हणाला, “फारच कांटकसरी आहे वेदा!...सुरवातीला तर ‘पांच आण्यांत व्हिक्टोरिया ठरवून आण’ म्हटलं, ...तर तो चार आण्यांत जमवण्यासाठीं एक तास भटके; आणि शेवटीं, पांच आण्यांतच ठरवली, तरी तो पुढें नू व्हिक्टोरिया मागे, ... अशी नाक्यापासून घरापर्यंत आपली वरात काढी!...!— कारण मनांत भिती, कां, ... एखाद्या वेळीं आपण आंत बसलों तर सहा आणे मागेल, व्हिक्टोरियावाला!—”

बोलतां बोलतां एकदम आठवण होऊन, माझं व आपलं हंसूं दडपून तो म्हणाला—“पंधरवड्यापूर्वी वाण्याकडचा माल जरा वाईट आला; ... म्हणून आम्हीं घरांत आपसांत तक्रार करत होतो. रागांत मनुष्य कमीअधिक बोलतो; मी म्हटलं, ‘गळोगळीं किराण्यामालाचीं छप्पन दुकाने आहेत!’ वगैरे...

त्यानेतर मी विसरलों तें. पण दुसऱ्या दिवशीं, वाण्याची अजीजीनें भरलेली लंबी-चवडी चिट्ठी आली मला. त्यांत मार्फी...कैफियत सर्व कांहीं होतं. पुरवातीला ‘तुमची चिट्ठी पोचली’ असला मजकूर होता. मी तर त्या कोड्यानें सर्द व झालों. तेव्हां मग मऱ्याकडे चौकशी केली; त्यानें हळूच प्रकाश पाडला. ‘तुम्हीं काल म्हणालांत, तेंच चिठीत मी लिहिलं नू दिलं—’ खालीं माझी सहाीहे त्यानें इंग्रजींत केली असेल, असा मला दाट संशय आला त्यावेळीं. पण त्यानें मात्र तेवढं सांगायचं टाळलं!”

— १३ —

आंतल्या खोलीच्या खिडक्या वाऱ्यानें खाडखाड वाजूं लागल्या; म्हणून संपादक तेवढ्यांत उठला नू आंत गेला. पण बाहेर यायला त्याला किंचित उशीरच झाला. तेवढ्यांत आंतून त्याच्या मोठमोठ्यानें हंसण्याचाहि आवाज मला ऐकूं येऊं लागला.

मी उठून आंतल्या दाराशीं जात म्हणालों, “आतां हें वेड्यासारखं काय चालवलयुंस आणखी!—”

हसूं बाहेर फुटत नसल्यामुळं गोऱ्यामोऱ्या झालेल्या चेऱ्यानें, मला धाईघाईनें खुगावून, अस्पष्ट शब्दांत तो म्हणत होता “ये! इकडे ये!— आमच्या कलावंतांचा हा नवा सचित्र साहित्यिक प्रयत्न पहा!—सकाळीं ही भिंत मीच स्वतःच्या हातांनें साफ केली हती—आतां इथं काय दिसतं आहे पहा!—”

मी जवळ जाऊन पाहिलं. तिथं एका ओळींत, एका पुढं एक, हरणाचं, सूर्याचं आणि मोराचं अशीं चित्रं दिसत होती. पहिली आकृती अगदींच न समजण्यासारखी असल्यामुळें तिच्या पाठीवर अखेर बारीक अक्षरांत लिहिलं होतं—‘सुवर्णमृग!’ पुढल्या सूर्याच्या व मोराच्या दोन आकृतीमध्ये ‘राव’ असं लिहिलं होतं. व मोराच्या आकृतीपुढें पिसाऱ्याला शेवटीं इंग्रजींतल मोठ्यांत मोठा A जोडला होता.

तरी मला कांहींच बोध होईना. मी संपादकाकडे गोंधळून पाहूं लागलों.

“अरेऽ खालचीं परिचित अक्षरं पहा—” तो खुदुखुदु हंसत म्हणाला.

प्रत्येक चित्राखालीं एक, याप्रमाणें खालीं ‘M. S. M.’ अशीं मोठीं

अक्षरं होतीं; आणि त्याखाली पुन्हां— “मारीच (मन्या) सूर्यराव मोरे” असं सुवच्य अक्षरांत स्पष्टीकरण होतं.

“रामायणाचं पारायण, बरं का, आमच्या मन्याचं, हे!—पुन्हां कवि-कल्पनाहि आहे त्यांत—आज बेटा सुवर्णमृग आहे तो!” इति संपादक.

“माफ करा महाशय!—” मी खो खो हंसत होतो तरी म्हणालों, “तुम्हाला तो सुवर्णमृग! पण जितक्या लौकर या मारीच राक्षसाच्या तावडींतून मी सुटेन, तेवढं मला बरं!— आपणच आतां बाहेर पडून सिगारेट विकत घेऊं या. चल—तो पडला असेल कोणा रामा गड्याच्या बाणाला बळी!—”

— १४ —

पण आम्हीं दारापर्यंत पोहोचें तों, आतां मला पूर्ण परिचित झालेली ‘एम्. एस्. एम्.’ गाडी, इतक्या उशीरा कां होईना, आमच्या स्टेशनांत शिरून समोरच उभी होती!

मन्याचा चेहरा अभिमानानें तळपत होता;...त्यावर विजयी स्मित होतं; हातांत पिवळं पाकीट होतं; पण ते जांभळटहि होतं!—

तोच, धांपा टाकीत तो त्याच्या साहेबांना म्हणाला—“खूब दुकानं फिरलों. शेवटीं, ...पलिकडच्या नाक्यावरल्या त्या विडीवाल्याच्या गादीवर दीड आन्याला हें ‘गोल फेक्’ मिललं! पिवळं पाकीट हाय वगा. आन् तुमी म्हणत होता, साहेब, कमी किमतींत नाईडच मिलनार म्हनून!—”

तें ऐकून... नि त्यानें पुढं केलेली ती इंडियन ‘गोल फेक्’ पेटी पाहून, संपादक व मी दोघेहि एकदमच मूर्च्छित होऊन पडायचे!— पण...

— १५ —

पण—त्या नंतर संपादक महाशयांच्या घराच्या बाजूला मैलभराच्या टापूंत फिरण्याचं पुन्हां मी अजूनहि धाडस केलेलं नाहीं!—

त्या ‘एम्. एस्. एम्.’ खाली चेंगरायला होईलशी सारखी भीतीच वाटते, माझ्या मनाला!...

तरणा म्हातारा

★

९

“कारे पोरा, अ.पल्याशांच हंसत काय सुटलाहेस वेड्यासारखा?” पाठीवर भय्यासाहेबांची परिचित थाप नि कानावर ओळखीचा शब्द आदळला. मी हंसतां हंसतां दचकलों; तोंपर्यंत, अ.पल्या लांबहंद ऑफिस-टेबलाला वळसा घालून, माझ्यासमोरच्या आपल्या उंच खुर्चीजवळ भय्याकाका हंसत उभे होते.

मानेजवळचं बटण तेवढंच लावलेला लांब पांढरा डगला, ताठ मान, गुबगुबीत गौर गाल, घोसदार पांढऱ्या मिशा, उंच सरळ नाक, चमकणारे तोंक्षण डोळे, चांगलं चार साडेचार वोटं हंद कपाळ!.....

मघांपासून समोरच पडलेल्या भय्याकाकांच्या घामट टोपीकडे त्याचवेळीं पटकन् दृष्टि जाऊन, ... मला पुन्हां हंसू लोटलं.

“माझ्या टोपीकडे पाहूनच हंसत होतास इतका वेळ?” भय्याकाका बसतां बसतां खुदखुदले.

“नाहीं. इथं टोपी राहिल्यावर पहाणारांना काय दिसलं असेल याची कल्पना करीत होतो!— तिच्याच या उकळ्या!” मीहि खुसखुसलों.

“लहान नाहीं, मोठं ऽ नाहीं;... अचरट पोरटी!” घामाघूम टकला-वरून रुमाल फिरवीत भय्याकाका म्हणाले. “नुसतं टकल नव्हे हें. चांगलं चार गांवचं पाणी प्यालेला भेजा आहे आत!— टाडूवर नसतील केस; पण शेंडी, मिशी अनुभवानें पांढरी झाली आहे!— हेंच बघ आतां...”

आणि भेदक दृष्टि मजकडे लावून आपल्या आतल्या खिशांतून रात्रीच्या ‘मानापमाना’ ची तीन तिकिटें त्यांनीं काढलीं व माझ्यापुढं धरलीं—“ढमढेरे तूं न मी!—आहेऽ?— अरेऽ बाबा, ‘जो दुसऱ्यावरी विश्वासला, त्याचा कार्य-भाग बुडाला!’ मला खात्रीच नव्हती तुम्ही. तडक तीनला बाहेर पडलों; थेट थेटरापर्यंत पोचलों नि आतां तिकिटें रिझर्व करूनच परततोय हा”

दचकलेंच मी त्या पुराध्याने नि स्पष्टीकरणानें!— माझी साधीसुधी कल्पना— 'खालच्या मजल्यावर भटजीकडे चहाची हुक्री आली म्हणून भय्याकाका गेले असतील!'

“पण भय्याकाका, दरम्यान तुमची टोपी इथेच ?”

“हो तर मी नसतांना साहेबाला दिसायला. नेहमीप्रमाणे 'भटजीकडे चहाला गेलों' असल्याचं, शिपाई जाणूनच होता.”

दाराजवळचे शिपायाचे मघांचे शब्द मला आठवले!—

“म्हातारपणीं हाताखालच्या लोकांना कामाचे धडे बरे देतां!” हंसत हंसत त्यांना मी नवा चिमटा घेतला.

“अरे कावळ्यांनों वर्क व्हाइल यू वर्क, प्ले व्हाइल यू प्ले!—” भय्याकाका ड्रावरमध्ये कामाचे कागद टाकून, भरभर किल्ल्या लावत, पुढें हंसत म्हणाले, “तरुणपणीं एकदां मानेवर खडेहि ठेवून कामं केलीं आहेत वरंऽआम्हीं!—”

तोंच, घड्याळांत पांचाचे ठोके पडले. शिपायांनं आणून दिलेली सेफची किंली खिशांत घालून, टेबलावरची टोपी जोक्यावर चढवांत, भय्याकाका उटून उभे राहिले;...आणि ऑफिसमध्ये चौफेर दृष्टि टाकून त्यांनीं कारकून मंडळीला पुकारलं, “झाली ना रेऽसारीं आजचीं महत्त्वाचीं कामंऽ? चला, चढवा टोप्या जोक्यावर!— पांचापुढें कंपनीचा पगार नाहीं चालू तुम्हांला! आहे ना लक्षांत!—”

“हं चडल्... आतांऽमोकळे झालों आपण....दमदरेकडेच आधीं जाऊं नाटकविषयीं सांगायला.” भय्याकाका टेबलाजवळून लगबगींनं पुढें चालूं लागत म्हणाले— “नाहींतर...आपली पोरगी घेऊन फिरायला जायचा तो !”

तरी पण दारापर्यंत पोचेंतों भय्याकाकांच्या मेलगाडीनं मालगाडीप्रमाणें प्रत्येक कारकुनाच्या टेबलापाशीं स्टेशन घेतलं होतं. त्यांच्या हाताखालचीं मंडळीहि कोट-टोपी चढवीत होती;नि अगदीं खेळीमेळींनं हंसत हंसतच भय्याकाकांशीं ऑफिसच्या कामाविषयीं व इतर प्रश्नोत्तरं करीत होतीं!—

सामान्यतः दुसऱ्या ऑफिसांमध्ये न दिसणारा तो न्यारा देखावा पाहून, मला तरी मनांत खूपच गंमत वाटत होती ! तरी मी जिने उतरता उतरतां भय्याकाकांना मुद्दाम डिवचलं— “कारकून मंडळींनं तर तुम्हांला अगदीं खुंटोला टांगूनच ठेवलय. भय्याकाकाऽ...”

“चचाऽ आहेस, वेटा...” भय्याकाका थोडे गंभीर होऊन म्हणाले, “कोणी आपल्याला घाबरायलारे कशाला पाहिजे आहे ? आपआपसांत अशी दिलजमाई च विश्वासच पाहिजे !— चुका झाल्या कोणाच्या यदाकदाचित्, तर त्याला जोडून झालेली जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेण्याची धमक मात्र पाहिजे अंगांत!— अरेऽ, गोऱ्या साहेबाची कुत्रां होण्यापेक्षां हेंऽबरं!— लांगूलचालनाच्या जोरावर, मऊ माथागिरखा मिळतात क्षणभर लोळायला!— पण वेळप्रसंगीं, असलीं समर्थांचीं श्वांनं निकामीं किंवा वेडीं ठरलीं, तर त्यांनो विषाची भाकरी नाहींतर बंदुकीच्या गोळ्या खाऊनच मरावंहि लागतं!— हें नीट लक्षांत ठेऊनच, जात-भाईशीं वागावं, माणसांनं!—”

— २ —

ऐन तारुण्यांत नोकरी—संसाराला जखडलेले आमचे भय्याकाका!— आतां आयुष्याच्या उताराच्या वेळीं, थोडी उरत मिळतांच, आपला वयस्कपणा नि अधिकार विसरून, दिवसेंदिवस, (अगदीं असामान्य उत्साहांनं) तरुणच होत चालले होते. जबाबदारीच्या दिवसांत जबाबदारी पेललेलं त्यांचं डोकं आणि व्यावरचे तुरळक रुपेरी केस, पांढऱ्या फेड्यांत गुंढाळून ठेवून, (मुलं कर्तीसवरतीं होऊन संसाराचा गाडा हांकूं लागतांच) एक न्यारीच विरक्तता त्यांनी आपल्या अंगांत बाणून घेतली होती. पेन्शनीची वेळ आली—किंबहुना होऊनहि गेली होती—तरी आमच्यासारख्या हिरवट तरुणांचा कंपू करून, त्यांच्या बैठकींत, (पान सांबाळूचे वार भरत, विडी-सिमारेटीचे धूर सोडीत, सिनेमा-नाटकं-कादंबऱ्यांच्या गप्पा मारीत) ते एखाद्या जवान तरुणांचं आयुष्य जगत होते !

आणि आपल्या मनाचे तर भय्याकाकांनीं हल्लीं दोन कप्पे केले होते. भोंवतालाचा जमाव पाहूनच ते वागत, ...बोळत, ...हंसत. एवढंच काय, पण त्यांचे पोषाखीह हलां दोन प्रकारचे झाले होते. दुमडलेली टोपी टक्कलार चढवली, की, ते तरुण होत. त्यांच्या म्हातऱ्या शिरिांनं पांढरं उपरणं नि पांढरा फेटा धारण केला की ते म्हातारे होत. तरी पण, त्यांच्या जोक्यावर बहुतेक टोपीच सांपडायची; आणि भोंवतीं आमच्यासारखे तरुणच असायचे !—

म्हणजे आमच्या तरुणांच्या घोळक्यांत ते फक्त टोपीच घालून फिरत, असंही नाही. मात्र, ज्यावेळीं, फेटा बांधून आमच्याबरोबर ते येत, त्या वेळीं त्यामागें त्यांचा

कांहींतरी खंवचटपणा नक्कीच असायचा;...आणि भल्या मोठ्या फेव्याच्या, गंभीर सुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या नि पांढऱ्या केसांच्या आपल्या निसर्गदत्त भांडवलवार, अशावेळीं, आमच्यासाठी कांहीं तरी निरुपद्रवी नाविन्याची मेजवानी त्यांनीं तयार केलीच, म्हणून समजावं !—

भय्याकाकांचे नातूच आतां कॉलेजच्या आवारांत वावरू लागले होते. तरी चार सहा वर्षांचाच त्यापुढला पल्ला गांठलेल्या आमच्यासारख्या पोरान्च्या खांद्यावर हात टाकून भय्याआजोबा फिरणार, किंवा आम्हां पोराना घेऊन फिरायला जायला ऑफिसांतून तडक आमच्या कॉलेजांत एम. ए.--एम. एस्सी च्या वर्गाच्या चौकशा करीत व्हरांज्यांतून भटकणार!...मग भय्याकाकांचा त्या नातवांना धाक तरी कसा वाटावा ?

पण या बाबतींत भय्याकाकांचं ठाम मत होतं; ते म्हणत “ अरे, कोणी कोणाच्या भीतीनें चांगलं न् वाईट होत नाही. बांधली शिंदोरी काय कामाची ? ज्याचं तो आपलं आयुष्य घडवतो. मग या भय्याआजोबाचे डोळे पांढरे व्हायची न् मिटायची वेळ आली तरी पोरान्पोराना त्यानें डोळे वटारण्यांत अर्थ काय ? ”

-- ३ --

तसं अनिर्बंध वांजरायला मिळावं, म्हणून ...मुलांनीं बांधलेल्या घराची तळमजल्यावरील अगदीं पुढली खोली त्यांनी स्वतंत्रपणें आपल्या ताब्यांत ठेवली होती. एका कोपऱ्यांत झोपायाचा मऊ विद्याना;...दुसऱ्या कोपऱ्यांत गार पाण्यानें सदा तुडुंब भरलेलं मडकं;...तिसऱ्या कोपऱ्यांत आपल्या आवडीनिवडीच्या इंग्रजी मराठी पुस्तकांनीं भरलेलं कपाट नि टेबल;...मध्यभागींच्या वाटोळ्या टेबलावर कळीदार चुना-पान-तंबाखूनें भरलेलं चकचकीत पितळी तबक;...असा सारा त्यांचा थाट असे!—

आतां प्रश्न डे, तौ दाराला कडी नांवाची चीज असे त्याचा व रात्रीच्या जेवणाचा ! तेंव्हा शेवटीं, कल्पक भय्याकाकांनीं रात्री जेवायचंच न.हीं हा नियम केला; नि आंतून लावलेली दाराची कडी वाहेरून अलगद उघडण्याची कौशल्यपूर्ण ‘ यांत्रिक व्यवस्था ’ तयार करून ठेवली ! सुतानें (आपल्या म्हातारपणच्या स्वातंत्र्याचा) असा स्वर्ग गांठला !—

हा त्यांचा निरुपद्रवी हिरवटपणा घरांतील साऱ्यांच्या परिचयाचाच झाला होता. आणि नाही म्हटलं, तरी (आपल्या सत्तेच्या म्हाताऱ्या बायकोवर व निदान घरांतील मोठ्या मंडळीवर तरी) त्यांचा चांगलाच वचक होता.

इतक्या कडेकोट बंदोबस्तानंतर, आम्हा पोरान्बरोबर, रात्रीवेरात्रीं, कोणत्याहि मोहिमेवर निघायला भय्याकाका नेहमीं तयार असत. एवढंच नव्हे तर स्वतःच पुढाकार घेऊन, ते अकलहुशारीनें त्या दारसलामत पार पाडात.

या त्यांच्या न्याऱ्या कार्यक्रमाबद्दल एकदां भय्याकाका मला म्हणाले— “ तरुणपणीं दाखवायचा तो बाणेदारपणा तरुणपणीं दाखवला; कामाची नेकीहि दाखवली; आतां म्हातारपणीं थोडी मौज तरी करून घेतली पाहिजे, नाही ? ” हे वऱ्प, आमचा मधू टी. डी. होऊन आल्यावर लगेच इन्स्पेक्टर झाला. वाटूची पकिलीहि आतां चांगलीच चालली आहे. पोरींच्या पोरींचीहि लग्न होऊन आपापल्या घरां त्या नांदू लागल्या ! वरं S, आमच्या म्हातारीचं लक्ष तर आतां आपल्या नवऱ्यापेक्षां नातवांकडेच अधिक वळलंय ! मग घरांत आतां विचारतो रे कोऽण आम्हाला ! येऊन जाऊन ही नोकरी जाणार, चुका झाल्या तर ! पण ती तरी कसची जाते, म्हणा ! साठी जवळ आलों, तरी घोरणी साहेब घरीं कांहीं बसायला देत नाहीं मला. तेव्हां मग करतोय असले हे पोरखेळ सगळे !— ऑफिसांतील हाताखालचीं सरावलेलीं पोरं तर कांहीं कामच पडूं देत नाहीत मला. तेव्हां मग उरले चार दिवस मजा तरी कां कऱूं नये आम्ही, सांग ? ”

आजचा हा नाटकाचा बेत खरा भय्याकाकांचाच ! “ गंधर्वाची श्रैयधराची भूमिका ! ” आमची थडा चाले. कदाचित्, आम्ही त्याबाबत दिरंगाई करूं, या कल्पनेनेंच भय्याकाकांचा जीव दुपारभर धडपडत होता. शेवटीं तीन तिकीटं घिशांत पडल्यावरच कुठं हायसं वाटलं असेल त्यांना अगदीं !

अशावेळचं आमचं हें त्रिकूट नेहमींचच ठरलेलं; भय्याकाका, मी आणि डमडेर ! डमडेर गेल्या वर्षी आमच्यामध्ये प्रथम सामील झाला; नि तेव्हांपासून आमच्या या नाटक कंपनीचे कार्यक्रम अव्याहत चालूं होते.

-- ४ --

हो, तो दांडवर्षापूर्वीचा प्रसंगहि तसाच समतीचा ! भय्याकाकांचे न्यारे प्रताप त्या दिवशीं डमडेच्याला प्रथम नि प्रत्यक्षच समजले. पण ते समजल्यावरच त्याची न् भय्याकाकांची तत्काळ जानी दोस्ती झाली !— आणि आमच्या त्या

‘भरमसाट मंडळा’चा तो तिसऱ्याच दिवशीं तहहयात सभासद झाला.

आठवण होतांच, आतांपर्यंत आम्हाला हजारदां हसवणारी ती गंमत अशी— सुटी होती, मर दुपारी आम्ही एकदोघे जण भय्याकाकांसह गांव भटकत होतो. गांवाच्या एका टोंकाजवळ आम्ही बोलत बोलत पोचलो; तोंच कल्पना नसतां वळवाचा पाऊस खूप गळू लागला. अगदीं पाण्यानें निघळत, एका झाडाच्या आडोशाला आम्ही उभे राहिलो—

समोर आम्हांला एक घर दिसत होतं; दारांत पाटीहि होती कोणाचीशी. मीं मुद्दामच भय्याकाकांना डिवचलं—“हिमत असेल तर त्या घरांत आम्हांला निवाऱ्याला नेऊन बसवा, भय्याकाका! अगदीं घुच्छकटिकाचा सीन चाललाच आहे;— तेव्हां कोणी चहा देईल तर तोहि पाहिजे आहे, यावेळीं !—”

कोणाच्या छत्रीवर बाहेरून नांव दिसलं, कीं, भय्याकाकांच्या पोरकटपणाला नेहमी उकळी येई. ‘काहोऽ बळवंतराव! काहोऽ बाबुराव!’ करीत त्याला थांबवून पूर्वीच्या [काल्पनिक] ओळखीच्या दिलचस्प गप्पा त्याच्याशीं मारायचां मोक्या साधल्याशिवाय भय्याकाका कधींच राहत नसत. त्या नवख्या साणसाचा त्यावेळचा एकंदर गोंधळलेला चेहरा व पोषाख पाहून भय्याकाकांची कल्पनाशक्ति अगदीं चौखुर धांवायची हें नक्की ठरलेलंच. म्हणूनच तर भय्याकाकांना मीं तो हळूच चिमटा काढला होता.

“अरेऽ मग त्याला कुणाच्या बापाची भीति कां आहे? चला कीं माझ्या मागून...” अपेक्षेप्रमाणें, व आपल्या स्वभावानुसार भय्याकाकांनीं हें माझें आव्हान तसं स्वीकारलं नसतं तरच नवल.

मग भय्याकाकांच्या मागून भिजत भिजत त्या घराच्या फाटकाजवळ जाऊन लटकलेल्या पाटीवर आम्ही पाहिलं!—लहानशीं अक्षरं होतीं!— ‘मोहन माधव डमढेरे, बी. ए.’

भय्याकाकांना मिशीतल्या मिशीत हंसतांना पाहून मीं हळूच नवा सुहंग भरला— “भय्याकाका, ओळख आहे कीं काय, तुमची-यांची? कोऽण आहे तो, तरणा. कीं म्हातारा?”

“करायच्यात रेऽकाय तुम्हांला चांभारचौकशा? ओळख काय कोण जन्मतःच घेऊन येतो,.. थोडाच?...” भय्याकाका हंसून म्हणाले, “चलाऽगप-

खूप माझ्या मागून या.”

“पण भय्याकाकाऽ” घुटमळून चांचरल्या आवाजानें मागं पावळं टाकीत आम्ही एकदम म्हणालो—

“अहाऽ रे भाशुबाईऽऽ”... आम्हांला हिणवत भय्याकाका पुढं चालत गेले; त्यांनीं ते दार लोटलं;... क्षणभर कानोस घेतला; नि आंत पोकापून, पोक्त आवाजांत म्हटलं— “अंऽ अरे मोहन डमढेरे आहे कां घरांत?”

आमची तर छाती धडधडली; अगदीं एकेरी नांवांनं अनोळखी ठिकाणीं सरवात? नसत्या चौकशा! मारामारी होण्याचाच तो प्रसंग!

तोंच, विशीची एक मोहक तरुणी ओचेपदर सांवरत दाराजवळ येऊन म्हणाली— “नाहीऽ... बाहेर गेले आहेत शिकवणीला ते”...

ता वरून ताकभात जाणणाऱ्या भय्याकाकांनीं लगेच धोरण बांधलं; नि आपला फेटा हातांत काढून घेत आमच्याकडे पहात म्हटलं— “असं कां? वरं वरं, थोरऽपोरानोऽ... आंत तो येईलच इतक्यांत—”

आमचा तर श्वासोच्छ्वास वाढतच होता; पण भय्याकाकांनीं मात्र चटकन् समोरच्या क्षोपाळयावर बसकणाहि घेतली!...

— ५ —

सो. डमढेरे विनयशीलपणें आंत गेल्यावर, आमच्याकडे पाहून, भय्याकाका एका मिस्किलपणें गालांतच हंसले. नि आपल्या ओल्या झालेल्या टकलावरून पोतराचा सोगा फिरवीत, आंतल्या बाजूला वळून अगदीं घरगुती प्रेमळ आवाजानें ते म्हणाले, “बाऽळ, जराऽ टॉवेल आण पाहूऽ बाहेर! हा पाऊस शिंचा मध्येच कसा उपटला पहा. हवेंत गारठाहि वाढला पटकन्. म्हातारपणीं सोसायचं नाही हें आतां आम्हांला...”

आम्ही गोंधळलो होतो; पण भय्याकाकांच्या अपेक्षेप्रमाणें ‘डमढेऱ्यांच्या तिनं’ लागलीच हंसतमुखानें क्षोपाळयावर टॉवेल आणूनही ठेवला.

— पुढील एक मिनिटभर भय्याकाका डमढेऱ्यांच्या टॉवेलानें निमूटपणेंच आपलं म्हातारं टकल सशास्त्र पुसत व शेंडी स्वैरपणें झाडत बसले होते.

आतां मात्र आमचं हसूं बांधं फोडण्याचा प्रयत्न करीत होते;... पण तेवज्यांत आंतल्या दारांतून भय्याकाकांच्या नातसुनेला शोभेल असा आदबशीर मेजुळ आवाज आला— “चहा टाकते हं षटकन्...”

“चहाऽ ? अग कशाऽलाऽ ? बरं बरं कऽर ” भय्याकाका वात्सल्याने आंत पाहत म्हणाले—“हंऽ कसंऽ काय ? ठीक चाललं आहे ना तुमचंऽ ?”

“होऽ”—ती लाजून म्हणाली नि आंत निघून गेली.

तेवढ्यांतच, मिस्किळ भय्याकाकांनी आपली छाती अभिमानाने फुगल्या-सारखी दाखवली; नि आम्हाला टुक् टुक् केलं, हळूच...

येथपर्यंतचं भय्याकाकांचं धाडस तर कमालाचंच होतं. पण मग आतां त्याचा शेवट ? तेवढ्यांतच श्री. दमढेरे आले तर पारडं नक्कीच उलटायचं !...तेव्हां संचित दृष्टी दाराबाहेर लावून, मी हळूच येरझारा घालू लागलों. तोंच, रस्त्याच्या लांबच्या टोंकाकडून एक तरणा सायकलस्वार येतांना दिसला; माझी तर घाबर-गुंडीच उडाली. पण ती चलविचल तशीच प्रयासाने आंतल्या आंत दडपून, भय्याकाकांना मी डोळ्याने खून केली.

तेवढ्यांतच—चहाचे कप आदधीने झोंपाळ्यावर ठेऊन ‘दमढेऱ्यांच्या तिनं’ दाराबाहेर पहात म्हणलं—“हे आलेऽच वाटतंऽ !”

“कोणऽ ?...मोहन आला कां ?—” चहाचा कप तोंडाला लावतां लावतां तरीही भय्याकाकांच्या तोंडून वेडरपणे संथ उद्गार बाहेर पडले !— आणि भांबा-वल्या नजरेनें समोरच्या प्रकाराकडे पहात, मोहनरावजी आंत शिरतांना दिसत असूनहि. भय्याकाका त्यांना मोघमपणे हंसून म्हणाले, “यावंऽ यावंऽ! आतां कुठून आली स्वारीऽ, भिजऽत ?”

— ६ —

अनोळखी घरमालकाचंच प्रत्यक्ष भय्याकाका तसं स्वागत करतांना पाहून आम्हाला मात्र हंसावं कीं रडावं तेंच समजेना !... अगदीं वांकाच वखत.

पण घरांत बायकोकडे व आम्हां सर्वांकडे पहात, गोंधळल्या नजरेनें हंसण्याचा प्रयत्न करीत, (माफीच्या साक्षीदाराच्या आवाजांत) दमढेरे म्हणाला, “दोन शिकवण्या संपवून आलों सकाळच्या; उशीरच झाला थोडा”—

“तिचा मामा व त्याचा मामा” या गोष्टीसारखीच श्री. व सौ. दमढेऱ्यांची स्थिति झाली होती ! सौ. तेवढ्यांतच आंत गेल्याचा मोका साधून भय्याकाका हळूच पण शांतपणे म्हणाले “मला ओळखलं नाहीस वाटतं ! अरेऽ आपला ए. इन्स्पेक्टर सोहनी ... तो माझाच मुलगा !... ”

भय्याकाकांनी धोरणाने वेळींच ती रामबाण जडांबुट्टी वापरली होती. कारण, मोघळले दमढेरे तें ऐकून प्रथम चमकले, नंतर त्यांचा हसतमुख चेहरा पालटला;... आणि मग ते लागलीच अदवीनें म्हणाले “अरेऽ...कल्पनाहि नव्हती ... आमच्यासारख्यांच्याकडे असे अचानक यालशी...”

“सिटी स्कूलमध्येच असतोस ना ?...” रिंकामा कप खाली ठेवीत भय्याकाका शहाजोगपणे उद्गारले.

“होऽ !... दोन वर्षं झालीं !” भय्याकाकांचा क्षणापूर्वीचा अनमानधपका ताकाळ अगदीं शंभर टक्के खराखुरा ठरला होता...

तेंऽच ! “आमच्या शेजाऱ्यांचा मुलगा तुझ्या शिकवण्याची फार स्तुती करतो ! भय्याकाका आतां अधिकच शफारले “काय रेऽ ? एस्. टी. सी. वगैरे झालास ना !—”

“नाहीं...जमलंऽच नाहीं अजून तें !—” मोहन दमढेरे संकोची आवाजांत म्हणाला.

“म्हणजेऽ ?...असं कां बरं ?...” पाठीवर हात फिरवण्याच्या आवाजांत भय्याकाका पुढे म्हणाले, “नाहीं तर असं-कर... पुढल्या वर्षी तूं बी. टी. लाच जाऊन ये !...मी मधूला सांगतो जेंडमीशन वगैरेची सारी व्यवस्था करायला !...अंऽ ! कसंऽम्हणतोस ?”

त्याक्षणी भय्याकाका दमढेऱ्यांच्या घरी एखाद्या देवदूताचं काम करीत होते !—नव्या लगवणीने मोहनराव एकदम म्हणाले, “सुमऽन, फराळाचं नाहीं आणायचं कांहीं !— नुसता चहा व काय दिलास त्यांना ?”

“अरे नको नको !” भय्याकाका थोडक्यात थांबवण्यासाठीं झोपळ्यावरून उठून, पोक्तपणे फेटा गुंडाळीत म्हणाले— “गेळं पाहिजे रेऽ मला !— आणि पाऊरीही ओसरला आतां !—या पोरांबरोबर फिरायला निघालों होतो; तेवढ्यांत कोणी म्हणालं इथे ते दमढेरे मास्तर रहातात ”...तेव्हां म्हटलं— ‘चला.. जाऊं या’ — बरं तर.. निघतो ... माझ्या आहे हंऽ मघाचं सारंऽ लक्षांत. काळजी नको त्याची !—”

आणि बाहेर पडतां पडतां, घरांत उभ्या असलेल्या सौ. सुमन दमढेरेकडे पुन्हा बघून पहात भय्याकाका हंसून म्हणाले—“बरं बाल !—येतो हं आम्हीं !—”

ढमढेऱ्यांच्या घरापासून फर्लांगभर दूर जाईपर्यंत, आम्हीं आमचे जीव अक्षरशाः मुठीत धरून चाललो होतो—आणि नंतर पोट धरधरून हंसतां हंसतां जीव वेजार झाला होता !... गंभीरपणे मनुष्यस्वभावज्ञानाबद्दलचं लेक्चर पाजत, अखेर भय्याकाकाहि आमच्या हंसण्यांत सामील झाले होते !

—७—

दुपारीं ठरल्याप्रमाणे, आम्ही नाटकाला गेलो; पिस्ते-शेंगदाणे-गंडेऱ्या खात नाटक पाहिलं; रस्ताभर पाहिलेल्या नाटकावर, म्हाताऱ्या बालगंधर्व धैर्य-धरावर व नाटकांतील इतर पात्रांवर काव्य-शास्त्र-विनोदी गप्पा छोटल्या...

शेवटीं, दोन वाजण्याच्या सुमाराला भय्याकाकांच्या खोलीपाशीं आम्हीं चोरपावलांनीं येऊन उभे राहिलो.

पण सर्वांनीं खोलीत जाऊन पानाचे वार भरावेत व मग आपापल्या अंगणांत जाऊन झोपावं, असा भय्याकाकांनींच वूट काढला !

आम्हाला खुणेनें गप्प बसवून, भय्याकाकांनीं रिवाजाप्रमाणे बाहेरूनच दाराची आंतली कडी काढली. काळोखांत वांवरतच आम्ही माठांतलं गार पाणी प्यालो; भय्याकाकांनीं पानाचं तबक अलगद उचलून, हळूच समोर ठेवलं !—पानाच्या शिरा काढून तीन विड्यांसाठीं मालमसाला घातला. पण सुपारी कातरायचा अडकित्ता काहीं तबकांत सांपडेना.

‘काकी पान खातात’ या धोरणानें भय्याकाका हळूच कुजबुजून आम्हांला म्हणाले—“थांबा हंस ! चिडीमिडी चूप !...तिनें आंत नेला असेल अडकित्ता; मी अगदीं मांजराऱ्याच्या पावलांनं जाऊन घेऊन येतां तो, झोंपाळ्यावरून...”

आमची छाती धडधडत होती. तोंडांना कुटुपं घालून नि जीव मुठीत धरून आंत गेलेल्या शूर भय्याकाकांच्या परतण्याची आम्ही वाट पहात होतो. एक, दोन, तीन मिनिटे अशींच उस्तुकतेत गेली !

तोच... कानठळ्या बसवणारा एक भयंकर आवाज घरांतून आला !

आणि मग चौफेर एकच गोंधळहि उडाला. झोपाळ्या शेजारच्याच खोलीत, काकी...चार खोल्या टाकून इन्स्पेक्टर, मागल्या खोलीत वकील आणि माडीवर भय्याकाकांची नातवंडे झोंपत असत. तेव्हां वरून नि चारी बाजूंनीं निरनिराळ्या आवाजांत साद-पडसाद ऐकू येऊं लागले—“अरे कोऱण ?...” “कोऱण ?”... “कोऱण ?!—”

क्षणभर दुसरा आवाज काहींच ऐकूं येत नव्हता. पण शेवटीं, भय्याकाकांनीं उभ्या जागेहूनच स्पष्टीकरणार्थ अधिकारी स्वरांत पुकार केला, “कुणी नाही रेऱ कुणी नाही !... झोंपाऱ तुम्हीं गप्प !... मीऱ भय्याऱच तो ! इथं अडकित्ता प्यायला येत होतो;...पोरव्यांनीं झोपाळ्यावर बुडकुल्या-बाहुल्यांचा डबा ठेवला होता; आणि खालींऱ रिकामं पातेऱलं होतं;...समजलंऱ ?!...झोंपा आतां...”

आम्ही आपलं प्रयासानें हसूं दडपत आहोंत, तोच भय्याकाका अडकित्ता घेऊन काळोखांतून आमच्या समोर प्रकटहि झाले.

सुपारी कातरतां कातरतां ते आम्हांला कुजबुजत दरडावत म्हणाले, “सुपारीऱ कारव्यांऱनीं ! हंसायला काय झालं ? पाहिलं, पण शिंचं हें असंऱ होतं एकेकदां ! रात्रीं साडेदहा अकरालाच येऊन झोंपलो, असं आतां सकाळीं म्हणायची सोयच उरली नाही !...आणि पुन्हांऱ, म्हातारा रात्रींऱचा वावरतो कशाला घरांतून- झोंपाळ्याजवळून, असा नाही तो आळ यायचा पिकल्या केसावर ! मोठी आफत आली आतां—”

कसेबसे पानाचे तोवरे तोंडांत कोंबून, शक्य तितक्या लौकर आम्ही रस्ता मांडला. आम्हाला उकळ्यांवर उकळ्या फुटत होत्या. अनावरच हसूं लोटत होतं...

—८—

असले म्हातारपणचे तरणे चाळे म्हणजे आपलेहि ‘सत्याचे प्रयोग’ च आहेत, असं भय्याकाका आम्हांला नेहमीं म्हणतात. तेव्हां, ‘पुढं आणखी किती दिवस ते चालणार ?’ असं विचारतांच, त्यांनीं एका विनोदी प्राण्याचा एक जुना दाखला देऊन आम्हाला सांगितलं—“तक्याला ओडगून तो मेला... त्याच्या शेवटच्या प्रवासाची तयारी करतांना, त्याचे पाय खालीं केले कीं तो तिर-डीवर उठून बसे, ...नीट झोंपवला कीं पाय वर करून तो लोकांना लाथा मारी !—माझंऱहि तसंच होणार, पोरानोऱ !—माझ्या स्मशान-यात्रेंतहि, तुम्ही सुतकी चिहंरे करण्यापेक्षा, जगांत उरलेल्या अफाट आनंदाची जाणीव ठेऊन हसत रहावं, असंच काहीं तरी मी करीन !”

आम्हाला त्यांची पुरेपूर खात्रीहि आहे !— पण भय्याकाकांच्या आनंदी शेळकरपणाचा-नि विनोदाचा तो कळस पहाण्याचा प्रसंग निदान आमच्या शेवटापर्यंत तरी लांबला जावा, असंच आम्हा सर्वांना सारखं सारखं वाटतं !—

गडबडघाईच्या शहरीं—व्यवहारांतला, सुटीचा दिवस—म्हणजे स्वर्गसुखच!—
'हुऽश्श' करून रेडिओचं बटन दाबावं; आरामसुखीवर ऐसैपस पाय पतरावेत;
त्या दिवसाच्या तारखेप्रमाणे व आपल्या एकंदर ऐपतीप्रमाणे कमीजास्ती किम-
तीचा धूर सोडावा; स्वस्थ पडून रहावं, झोपावं किंवा आपल्या आवडीचं एखादं
पुस्तक वाचत लोळावं.

त्या दिवशीं, मी माझ्या छोट्या घरकुलाच्या राज्यांत असलंच मोठं स्वर्ग-
सुख अनुभवीत एकटा बसलों होतो. कालातीत वागण्याचा तो एकटाच दिवस!
माझे घड्याळाकडेही लक्ष नव्हतं. माझे बेफिकीर डोळे हातांतील उलट्या पुस्तका-
कडे होते, व कान रेडिओच्या बटन दाबल्यानंतरच्या सुरवातीच्या हुंकाराकडे
लागले होते.

पण माझी निराशा झाली. त्या हुंकारांतून नेहमीचा रतीब घातल्यागत
भूर्मीजनांना हांका मारणारा कंटाळवाणा ध्वनि एकदम प्रगट झाला— "हंऽ
राम राऽम मंडळीऽ!..."

पूर्वानुभवासुद्धे माझ्या कपाळाला आंख्या पडल्या.

मी तोंड फिरवतो, तो माझ्या सताड उघड्या असलेल्या दारांत एक
परिचित काटकोळी व्यक्ति दिसली, व कानावर त्यांनीं मलाच उद्देशून मोठ्याने
उच्चारलेले शब्द आदळले— "हं... राम राऽम मंडळीऽ!—"

—२—

जितक्या कंटाळवाण्या चेहऱ्याने पहिल्या हांकेसरशीं मी तोंड बाजूस
फिरवलं होतं, तितक्याच आनंदी, उत्साही, हंसतमुखाने दारांत उभ्या असलेल्या
समोराल व्यक्तीकडे मी आस्थेने चालत गेलों. कारण...माझे बऱ्याच वर्षांचे
स्नेही गजाभाऊ हंसतमुखाने मजकडे पहात उभे होते.

स्वारीच्या अव्याहत बोलण्यासुद्धे, रेडिओ नव्हता त्या काळापासून आम्ही
त्यांना 'ग्रामोफोन' म्हणत आलों होतो. आणि आज रेडिओप्रमाणे 'राम राम
मंडळी!' म्हणतच ते किती दिवसांनीं माझ्या घरीं प्रकट होत होते. क्षणभर
वाटलं, ... "यांचं जुनं नांव आतां टाकूं या. काळ बदलतोय त्याप्रमाणे तें
नांवहि बदलूं या. यांना आतां 'रेडिओ'च म्हणूं या—"

असले तरल विचार माझ्या मनांतून सरकून सरकून जात आहेत, तोच
गजाभाऊंची स्वारीच आंत सरकली व मी उठल्यासुद्धे रिकाम्या झालेल्या आराम-
सुखीवर, मी सांगण्यापूर्वीच पसरली!

मला त्यांच्या या अनौपचारिक, सरळ, मोकळ्या वृत्तीने
मनापासून आनंद वाटला. अर्थाच ते काहीं मला नवीन नव्हतं. त्यांना आम्ही
'ग्रामोफोन' म्हणत असं, तरी त्यांची बडबड (रस्त्यावरील हॉटेलाहॉटेलांतून
हाणाच्या) दळबई किरकिरीसारखी आम्हांला खासच वाटत नसे! किल्ली दिली
कीं ते बोलत, पुष्कळ वेळ बोलत आणि कुडंही बोलत, एवढंच त्यांच्यांत व
ग्रामोफोनमध्ये साम्य होतं!—

पण त्यांची ही किल्ली मात्र यांत्रिक नव्हती. ती मानवी मनाच्या विचारांची
असे. आणि ते नुसतेच बोलत नसत; जिवंत विचार बोलत असत; बोललेले
विचार आचरणांत आणीत असत. निदान गेलीं पंधरा वर्षं तर मी त्यांना पाहातच
आलों होतो—

कॉलेजपर्यंतचं शिक्षण, जी. आय. पी. तली नोकरी, स्टूडेंट्स संसार, अगदीं
दोन दोन वर्षांच्या अंतराचीं मुलं!—पण गजाभाऊंचे विचार मात्र खोड्यांत पड-
लेले नव्हते. त्यांचं आचरण सांचलेल्या डबक्याप्रमाणे झालेलं नव्हतं. त्यांत संथ
प्रवाह होता; छोटेंमोठे धवधवे होते. अगदीं कड्यांच्या तोंडाशीं येऊन त्यांनीं
बोलू दरींत उड्याहि घेतल्या होत्या!

नाहींतर पहिल्या सात आठ वर्षांत सवाशेपर्यंत चढत गेलेली ही स्वारी,
रेल्वे कामगार संपाच्यावेळीं, बडतर्फ केलेल्या माणसांच्या यादींत पडली नसती.
त्यांचा पूर्वाचा फेटा, लांब घोतर, सहा बटणांचा डगला जाऊन, त्यांऐवजीं रंगीत
खादी टोपी, शर्टवस्त्रं तीन खिशांचं जाकीट व गुडघ्याखालपर्यंतचं जाडंभरडं
खादीघोतर, असा वेष आलाच नसता.

- ३ -

“काय रेडिओऽ चालला आहे वाटतं?” इझिचेअरवर पडल्या पडल्या, आपल्या तीक्ष्ण डोळ्यांनी माझ्याकडे पाहून ते म्हणाले व रेडिओकडेही पाहू लागले. त्याच वेळी त्यांतून आवाज येत होता—“आतां आमचे एक कलाकार तुम्हांला गाणं म्हणून दाखवीत होते. यानंतर सुंदरावाईची लावणी ऐका— ‘तू नकोऽकहूँऽघाऽईऽऽ’.”

पुढलं गाणं माझ्या कांहीं कानावर पडलं नाही. ‘खटू’ असा गजाभाऊंनी अंगचं बटण दाबल्याचा आवाज मात्र झाला. आणि त्यांचा स्वतःचाच ग्रामोफोन— नव्हे रेडिओ—प्रस्तावना न करतां माझ्यापुढं एकदम सुरू झाला. “हंऽ...! भूमिजनांचे कार्यक्रम...! हेऽच कां होऽ तुम्ही लोक करतां ते भूमीजनांचे उद्धार? आणि हेच दुबळे रेडिओ, तुम्हांला ज्ञान देणार, नि तुमची करमणूक करणार? हंऽ!... दुईवच म्हणायचं! हल्लीं तुम्हां लोकांना आयतीं बटन तेवढीं दावतां येतात! पण नव्या ठिणग्या कांहीं पाडतां येत नाहीत!! विजेनें माणसं मरतात म्हणतात, तीं अशींच असतील कदाचित्...!”

गजाभाऊ आल्यापासून माझी आधींच त्यांच्याबद्दलच्या विचारांमुळे क्षणभर वाचा गेल्यासारखी झाली होती; त्यामुळे मी त्यांच्या असल्या तुटक येणाऱ्या वाक्यांनी अधिकच मुक्तसंभ होऊन त्यांच्याकडे पाहू लागलों.

इझिचेअरवरून उठून माझ्या टेबलावर अस्ताव्यस्त पडलेली पुस्तकं ते वरखाली करीत होते. एका दोस्ताकडून मला भेट म्हणून आलेलं त्याचं नवीनच प्रसिद्ध झालेलं पुस्तक त्यांनीं हातीं घेतलं व त्याचीं पानं ते चाळू लागले. आणि शेवटीं तें उघडं पुस्तक हातांत धरून ते माझ्या वाजूस वळले व म्हणाले, “आतां रेडिओचं पाहिलंच आपण! तुमचे लेखक तरी हल्लीं काऽय लिहितात रेऽ? त्यांना आम्हां साधारण माणसांना सांगायचं तरीऽ काय आहे? कीं छापखान्याचे दर म्हणतात कमी झाले आहेत, म्हणून हें वाङ्मय जागोजाग उगवतं?... पोटरताठीं—पण तेहि खरं वाटत नाही—अस्वलं नाचवण्याची कसरत म्हणतात,... तसला तर कांहीं प्रकार नसेल ना हा...? या वरच्या चित्रावरून तर.. आमच्या स्त्रपुरुषांना गळ्यांत गळे घालायच्या प्रेमाशिवाय दुसरा कोणता उद्योगच नाहीसं दिसतंय... वाटतंय!—”

- ४ -

आजची गजाभाऊंची तुटक वाक्यांची ती पद्धति मला जरा निराळीच वाटत होती. आल्यापासून त्यांचं माझ्याकडून आगत—स्वागत झालं नसल्यामुळे व त्यांच्या त्या एकेरीच बोलण्यालाहि जरा खंड पडावा, म्हणून मी मध्येच म्हणालों, “हें पहाऽ गजाभाऊऽ फार दिवसांनीं आज भेटताहां; आणि आल्या-बरोबरच अशीं ही शब्दं कशाला पाजळतांहां आम्हां लोकांवर? चहा घेणार ना आशींऽ?—”

“मी जन्मांत कधीं चहा घेतला नाहीं’ असं सांगणाऱ्या बुद्धूकामधला नव्हे मी—” गजाभाऊ किंचित हसून म्हणाले, “आणि आतां तिन्ही सांजच्या वेळेलाहि, मुंबईत चहाऽ विचारणं, ही तुझीऽ पण चूक नव्हे! पण वायकांना प्रास देऊन असले हे दांभिक उपचार आमचं जग आणखी किती दिवस पाळणार आहे रेऽ?—”

विषय पालटण्यासाठीं सोडलेली माझी गोळी माझ्यावरच उलटली होती! आतां या गजाभाऊंना थोपवाचं तरी कसं?... अशा विचारांत मी म्हणालों, “पण गजाभाऊऽ, हें तुम्हीं आज सूत्रात्मक काय चालविलं आहे सारखं?—”

गजाभाऊ एकदां मोठमोठ्यानें हंसले. त्यांनीं तें पुस्तक टेबलावर ठेवलं व टेबलावरच आसनमांडी ठोकित ते म्हणाले, “अरेऽ जग वायफळ वटवटच फार करतंऽ! आम्हीं चार विचार अघळपघळपणें बोललों—तर आम्हीं तुम्हांला बोलणारीं यंत्रं वाटतों; तेव्हांऽ या सूत्रात्मक पद्धतीचीऽच आज जगाला जरूरी आहे, मला वाटतं! मात्र ती सार्थी असावीत, अर्थपूर्ण असावीत होऽ!— ‘कल्लूक एओडू ऐओच हयवरटू’ अशींऽ नसावीत—म्हणजेऽ झालं!—”

बोलण्यांत अर्थ असावा, हें सांगण्यासाठीं बोलतां बोलतां गजाभाऊ अर्थहीन व्याकरण—सूत्रांत शिरले, याची मला मौज वाटली. आणि त्या दृष्टीनें मी त्यांच्याकडे पहात आहे, तोंच ते एकदम उभे राहिले व आपल्या जाकिटाच्या शिशांतून चार रुपये काढून त्यांनीं माझ्यापुढें केले! आणि मग ते मला हळूच म्हणाले, “हं. हेऽ घे. मला आतां गेलेऽ पाहिजे. —”

मला तर त्याचा अर्थच समजेना; मी त्यांच्याकडे आश्चर्यानें टकमकां पाहू लागलों!—

“ अरे घेऽ ! हे तुझे ऽच पैसेऽ...” गजाभाऊ माझ्याकडे पाहून म्हणाले, “ तिरस्तां आमचा धाकटा विनायक वगैरे आजारी होता, त्यावेळीं तूं आणून दिलेल्या औषधांच्या डब्यांचे हे ! बरेऽच दिवस देईन देईन म्हणतोय; पण साडे-एकतास रुपयांत शिचं सारं भागत नाहीं रेऽ ! बरं जाऊंऽ ?— मला परळला आठाला एका मिटींगला हजर रहावयाचं आहे. आणि युनियनचंही महत्त्वाचं एक काम आहेच त्यानंतर —”

मी कांहीं बोलण्यापूर्वीच, चार रुपये टेबलावर ठेवून गजाभाऊ दारापर्यंत पोचले होते. आणि मी कांहीं सांगण्यापूर्वीच ते म्हणाले—“ बहिनी बाहेर गेलेली दिसतेय ! बरंऽ, ... येईन केव्हांतरी पुन्हांऽ ! बरंऽ मंडळीऽ ! चालूंऽ या तुमचा रेडिओऽ !...”

गजाभाऊ आज अनपेक्षित आले तसेच पटकन गेले. त्यांनीं माझ्या खोलींतील रेडिओ बंद केला खरा; पण त्यांच्या त्या वेळच्या तुटक वाक्यांनीं, उघड्या सरळ वर्तनानें, माझ्या मनांत मात्र नवाच दांडगा रेडिओ तयार झाला होता; आणि त्यांत त्यांच्याबरोबर घडलेले अनेक पूर्वप्रसंग व त्यावेळची त्यांची ' बडबड '—त्यांतील अनेक वाक्यंच्या वाक्यंच जणुं— (कुठल्या तरी ध्वनीलाटांची होंगारी आकाशवाणी एकदम कानावर आदळावो त्याप्रमाणे —) माझ्या कर्णपटलावर येऊन आदळत होती !

— ९ —

माझ्या हातीं असलेल्या त्या चार रुपयांचा इतिहास प्रथम माझ्या डोळ्या-पुढें उभा राहिला.

गजाभाऊंचीं तीन मु० त्यावेळीं सारखीं आजारी होतीं. वायकोची प्रकृ-तीहि बिघडली होती. स्वतःच्या परिस्थितींत सामावून घेणारे, निर्व्यसनी कांट-कसरी, असे गजाभाऊ !... तरी पण त्यावेळच्या तुटपुंज्या पगारांतच त्यांना ही घरांतील सुश्रूषा संभाळायची होती. वरळी चाळींतच संसार पसरून, त्यांनीं आपला नेहमींचा पसारा आटोक्यांत आणला होता. पण म्हणूनच तर एखाद्या आगंतुक पाहुण्यांप्रमाणेच या आजारालाहि आपल्या घरांत जागा द्यावयाला त्यांना अवसर नव्हता.

मी एके दिवशीं सहज गेलों तेव्हां गजाभाऊ या आपल्या संसारी पसा-ण्यांत कपाळावर हात ठेवून गपचूप बसले होते. तेथील ती भयंकर परिस्थिती पाहून मी मात्ता एक डॉक्टर खेही तिर्थ गूपचूप नेला. त्याच्या उपचारानं त्यांचीं दोन मुले मरतांमरतां उठलीं. तिसऱ्या दगावलेल्या छोट्या मुलीचं दुःख वाजूस साकून, ते कांहीं दिवसांनीं मजकडे येऊन, माझ्या हातीं भांडखोरपणें पंधरा-रुपये ठेवून गेले. डॉक्टरनें आपलं बिल पोचलं, असं सांगितल्यामुळेच, त्यांनीं मला हा दम भरला होता; आणि त्यावेळीं ते म्हणाले होते, “ अरेऽ हे प्राणी घेताऽत; आपलीं कर्जऽ फेडून घेताऽत; ... आणि माणसांना मात्र मोठ्या मनाचीं काकून जाताऽत ! त्यांत त्यांचा दोष नाहीं, ... तितकाच आमचाहि नाही. तुम्हीं आतांचीं नवीं शहाणीं माणसं—‘ सयमन ’ शिकवाल ! ... पण बाकीचंऽ हे कृत्रीम जीवन काय कमी झालंऽ आहे, तर आम्ही असं ऽ जगायंचं ? पुन्हां श्रीमंतीं ऽ सुखं ऽ तीं बाबा ऽ... आमच्या निर्धनांच्या निरुपयोगाचींच !”

त्यानंतर त्यावेळच्या माझ्या खर्चातले फ्लॉजेस्टिनवगैरेचे चार रुपये राहिले होते; ... तेच आठवणीनें परत करावयास ते आज इतक्या दिवसांनीं माझ्या घरी आले होत.

— १० —

मध्येहि दोनदां ते रस्त्यांत मला भेटले होते. कधीं बरं ?

एकदां दिल्लीला (रेल्वेंत नव्यानें एक वर्षाची मिळणारी मोसमी नोकरी करण्यास) जाण्याची ते तयारी करीत असतांना !—

त्यावेळीं ते मला रस्त्यांत भेटले असतां म्हणाले होते, “ अरेऽ... नोकरी फोण जन्मतःच घेऊन येतो आहे थोडीचऽ, वेळ्याऽ?... माझ्या बरोबरचे आतां एकदोनचायशीपर्यंत गेले आहेत. हंऽ... घाबरूं नकोस ! कारकुनीपद्धतीचं बोलणं नाहीऽ हंऽ! ... वस्तुस्थिती सांगितली आपली तुलाऽ ! संप हुकला, ... नोकरी गेली ! ... मध्यें एक वर्षं बेकारीतहि काढलं होतं; खादी फेरीच्या धंद्यांत रोज सहासात आणे मिळत !— वायको शिवण करायची ! हमाळीहि केळीं असती मी; पण शरिरांत ताकद नाही रेऽ! ... मग मजुरांनींच शेवटीं पोट दिलं मला ! तीस रुपयांत भागवायचं असे ! ... आतां पूर्वीचा हक्क जाऊन नवीन अर्जांत माझं जे

नांव पडलं होतं...त्याचा नंबर लागलाय!-पण पडलेलं सैनिक बाबा आम्ही-म्हणतात ' पाहिजे तर दिखिला या; पंचेचाळीसानें सुरवात होईल. वर्षानंतर कदाचित् तुमच्या खर्चानेंच परत जावं लागेल.' जातों!... अरेऽ तेवढंच चार लोकांचं ओघानें झालेलं कर्जऽतरी फिटेल!...आल्यावर पुन्हां मजूर, नाहींतर आपली अखेरची बेकारी आहेच हक्काची..."

आणि त्याचप्रमाणें ते वर्षानें दिल्लीहून परतले होते. त्यावेळीं कुठं बरं भेटले होते ते मला?...होऽ...रस्त्यांत!...धोबीतलाव नाक्यावर ट्रामची वाट पहात उभा होतों मी... मला पाहिजे होती ती 'सहा नंबर' शेवटीं आली. पण त्यांतून गजाभाऊंची स्वारीच खाली उतरली. आणि रस्त्यांतच आम्ही त्यानंतर बोलत होतों.

मला बाटतं, एक, दोन, तीन...सतरा-अठरा तरी ट्रॅम माझ्या पुढून सर-कल्या; पण गजाभाऊंचा 'ग्रामोफोन' रस्त्यांत सुरू झाला होता; आणि त्या दिवशीं तर त्यांतून पुष्कळच सुरेल स्वर निघाले होते!-

"ठरल्याप्रमाणें नोकरी सुटून दिल्लीहून नुकताच आलोंय...पूर्वीच्या युनियनच्या कामांतच पडलों आहे पुन्हां आतां. आणि आमचं काम जोरांत चाललं आहे!...अरेऽ, जग जोरांत पुढं चाललं आहे, यांत मुळींच संशय नाही! विचारसंक्रमणं होत आहेत; नवेनवे शोध होत आहेत; शास्त्रीय जीवन वाढत आहे. आणि याचाऽ...नाहीं म्हटलं तरी, मनुष्यावर अप्रत्यक्ष परिणाम खूपच होत आहे!...अशी उत्क्रांति खात्रीनं होत चालली आहे!-तेव्हां आतां ऽ शेवटचा छोटा पल्ला गांठायला केव्हांतरी क्रांतिमुद्धां खास होणारच! ...असं ऽ पहाऽ, इतक्या ऽ लाटा उठत आहेत!...त्या कांहीं फुकट जाणार नाहींत अगदी ऽ खात्रीऽनं! ...मनुष्याची आकलनशक्ती आतां वाढली आहे! संस्कारक्षमतेची वाढ ही काय लहाऽनसान गोष्ट आहेऽ,वेळ्याऽ?...आम्हीं पर्तशीच्या सुमाराला जें प्रयासानें शिकलों, तेंच आमचीं चार वर्षांचीं मुलं पूर्ण नैसर्गिक म्हणून धरून चालताहेत!... अगदीं जगाच्या सुरवातीपासून त्या गोष्टी चालू आहेत असं गृहीत धरूनच तीं पुढं चालू लागतात! बोऽल आतां!!..."

- ७ -

जवळ जवळ वाविसावी ट्राम गेली, हें पाहून मी अस्वस्थ झालों होतों. पण गजाभाऊंच्या जिव्हाळ्याच्या एक एक वाक्यावरूनहि माझा कान हलत नव्हता.-

तोच ते पुढं म्हणाले, "मनुष्याचा जीवनहेतु, त्याचं जगांतोळ समतेचं स्थान, औद्योगिक वाढीची दृष्टी, नव्या आशा, नव्या महत्वाकांक्षा,...यांच्या लाटांचे पडसाद अगदीं बालकांच्या मनावरहि झालेले आहेत!... आजचं दुपारचंच समताचं उदाहरण सांगतोंऽतुला! दिल्लीच्या हवेंनं आतां माझे दोघे छोटे छोटे पुन्हां चांगले झाले आहेत. आज दुपारीं मी युनियनचा कांहीं पत्रव्यवहार करीत परी बसलों होतों. तों दोघांचं भांडण ऐकलं! -"

आणखी एक ट्राम निघून गेली; तरी गजाभाऊ पुढं सांगतच होते— "माझा गरम तांबडा रुमाल विनूनें हातांत घेतला होता; आणि धाकड्यानें कापिसाचं निशाण असलेली माझी बाजारी पिशवी हात वर करून धरली होती. दोघांहि रामोरासमोर 'लेफ्ट राइट' करीत आले आणि एकदम म्हणालं, 'इन्कलाऽव झिंदाऽऽबाद!'

"पण मग धाकटा म्हणाला, 'थोडे दिनमें गांधी राज!'-

"त्यावर गरम रुमाल वर करून हालवत मोठा म्हणतो— "नाय नाय... थोडे दिनमें मजदूर राज!-'

"तेव्हां धाकटा पुन्हां रागानें म्हणाला— "नाय नाय...थोडे दिनमें गांधी-राज!..."

"क्षणभरच विन्यानं त्याच्याकडे टवकारून पाहिलं व नंतर तो रागानें ओरडत म्हणाला, 'अरेऽजारे!-मरोऽतुझा गांधीऽ!-थोडे दिनमें मजदूर राज! म्हण...म्हण आधीऽ...'

"—'अरे अरेऽ!... भांडता ऽ हां काय!-?' असं मी म्हणालों खरं;... पण मग मला त्यांच्या त्या सान्या बालिश संभाषणाची व विशेषतः आवेशाची भेसतच वाटत होती! "

तेव्हांत, आणखी दोन ट्राम गेल्या होत्या. पण गजाभाऊंचाहि आवेश पूर्ण चालूच होता—

"आतां सांऽग!-या पोरख्यांऽच्या मनांऽत हे विचार कोणी रुजवले रेऽ? आम्हीऽ!-आमच्या लहानपणीं तर आम्हांला टिळक-आगरकर तरी माहीत होते ना!...आम्ही बरोबरीच्या मैत्रिणींत बुडकुल्यांनीं साखर-शंकरपाळ्यांची भातुकली खेळत होतों!...तें कांऽहीं नाहीं, बाबाऽ!...खूपऽखूप आशा आहे

आतां आम्हांला !...अरेऽ...पौरांपासून-थोरांपर्यंत साऱ्यांऽचीं मनऽ आतां रेडियो झालीं आहेत, रेडियोऽ !-वाटेल त्या लहानमोठ्या लाटा त्यांत प्रतिध्वनी उठवतात;...त्यांना तुमची कृत्रिम एरियल आणि अऽर्थ लागत नाहीत !...हेऽच हेऽच ते नैसर्गिक रेडियो, बरंऽ !...रस्त्यांत...घरांत...सगळीं कडे हे पसरलेले आहेत ! घरोघर नवे संदेश पोचतात ते असेऽच !... आतां यापुढला पल्लो म्हणजे असल्या नुसत्या संस्कारक्षम 'रिसीव्हिंग' स्टेशनांची वाढती संख्या नव्हे !...प्रत्यक्ष सामर्थ्यशाली लाटा सोडणारी 'ब्रॉडकास्टिंग' स्टेशनांच वाढली पाहिजेत !...हेऽच तर पुढाऱ्यांऽच, तुमच्या लेखणांऽबहादुरांचं साऱ्यांऽच एकमेक काम !...मग शेवटींऽअसा एक काळ येईल, कीं लाटा सोडणं व ग्रहण करणं, ही दोन्ही कामंऽएकच मानवी मनाचं न्यारं जिवंत यंत्र करील ! ते मात्र अगदी अद्भुत रेडियो होतील बरंऽ !...”

— ८ —

गजाभाऊंच्या संगतीतील असले पूर्वीचे प्रसंग व विचार मी मनांत घोळत होतो, तोंपर्यंत ते माझ्या खोलींतून कितीतरी लांब निघूनहि गेले होते !...

मी दचकून भानावर आलों. बाहेर गजबजाट होता; तरी माझ्या घरी मात्र शांतता होती ! रेडिओचं बटन मघाशीं खालीं केलं होतं तें तसंच होतं पण जणू काय...गजाभाऊंनीं तें बटन खालीं करूनच माझ्या मनाचा हा नव रेडियो सुरू केला होता.

खोलींत काळोख पसरला होता, त्याचं मला आतांपर्यंत भानहि नव्हतं ! मी उठलों व दिव्याचं बटन दाबलं ! पण मग माझ्या अंधाऱ्या खोलींत प्रकार पडला, तेव्हांच मला गजाभाऊंचीं तीं दोन वाक्यं पुन्हां आठवलीं—“तुम्हा लोकांना आयतीं बटणं तेवढीं दावतां येतात ! पण नव्या ठिगण्या कांढ पाडतां येत नाहीत !”

लावेळीं त्या आठवणींनीं हि मला अगदीं विजेचा धक्का बसल्यासारखं झालं. पुन्हां !

आमच्या बाश्या नेहमीं म्हणतो—‘मन चंगा तो कटवटमे गंगा!’ साचा अर्थ साचा त्यालाच ठाऊक!—

तसं म्हणाल तर त्याची वागणूक म्हणजे एक कोडंच आहे...धाळण्यांत बळवळणाऱ्या बाळापासून तों मान नचानन्ना लडबडवणाऱ्या बुढ्या आदमीपर्यंत साऱ्यांमै त्याची जानीदोस्ती!— तो आहे प्रेमळ; तरी पण प्रेमांत येऊन कधीं काय बोलेल, त्यासुळे त्याच्यावर कसला प्रसंग गुदरेल, एखाद्याशीं असलेल्या दाट मैत्रीचा डोलारा खाडकू कसा जमीनदोस्त होईल, नि वाश्याच्या पदरीं मूर्खपणा नि कडवट वाईटपणा कसा नकळत येऊन पडेल, कांहींएक सांगतां यायचं नाही!—

हेच पाहा—आबासाहेब.. वय वर्ष सुमारे पंचेचाळीस;.. पण पंचविशीं आंत-बाहेरच्या आमच्या वाश्याचे ते जिगरदोस्त!— लंगोटीमित्राप्रमाणें त्यांच्या खांब्यावर हात टाकून हा रस्त्यानें चालणार...दोघांनाहि एकमेकांवाचून क्षणभर तेखील करमायचं नाही—

कोणाच्या घरच्या परिस्थितीची, गोतावळ्याची बित्तंवातमी कधीं काढायची नाही... खानेसुमारी करायची नाही, ... हा त्याचा नियम ! त्याच्या रक्तांतच नाही तें ! अगदीं जरूर तेवढ्या प्रसंगां, जरूर तेवढीच माहिती विचारायची, हा त्याचा मोठा दंडक ! पण इतर हजारों विषयांवर कोणाशींही बोलण्याची त्याची नेहमी तयारी !

स्वतः कांहीं कवि नाही तो ! — उलट आमच्या माहितींतल्या कांहीं ‘कवण्या’च्या चोपड्या तर त्यानें (त्यांच्या अगदीं प्रत्यक्ष काव्यगायनाच्या पैठकीतच) आवेशानें धिःकार करून टरकावल्या आहेत ! — स्वतः निरंकुश राहुन नेहमीच्याच जीवनांत काव्य निर्माण करायचं, हाच एक त्याचा खाक्या !

— २ —

आबा—वाश्यांच्या दोस्तीचं तें कोडं !... त्याबद्दल त्याची प्रथम थड्या नि मग एकदां कडक शद्दांत त्याची हजेरीहि घेतली मी.

तेव्हां एखाद्या तत्ववेत्त्याचा आव आणून, त्यानें शेवटीं मल्ल सुनावलं—
“ सांतलं तुम्हांला कांहीं कळायचंच नाही, लेकोऽ !— स्नेहाचं साम्राज्यच कांहीं और असतं !... आमच्या दोस्तीचं तुम्हांला आश्चर्य वाटतं !—पण कायरेऽ, प्रथमदर्शनी प्रेमाच्या गोष्टी तेवढ्या पटतात—कळतात तुम्हाला;— नाही ? एक मात्र लक्षांत ठेव;... माझी न् आबासाहेबांची जितकी दोस्ती आहे, तितकीच आमच्या नरुकाकांच्या छोट्या बगड्याशीं आहे !—मी आमच्या शेजारच्या नरुच्या भातुकलींत जितक्या आनंदानें जेवायला बसतो, तितक्याच उत्साहानें तिच्या आजोबांबरोबर कालिकेपर्यंत फिरायला जातो संध्याकाळीं !—पण मग असल्या निर्भेळ स्नेहाची मौज तुम्हाला काय कळणार, म्हणा !...”

आणि मग डोळे मिचकावतच, स्वारी मला पुढें म्हणाली—“ तुम्ही आपलेऽबरोबरीच्या तरुणांचीं... (तसं कशाला... शक्य तर तरुणांचींच !... वेळ्याऽनां)—ओळख काढाल ! हो ना ? हो ना ?—दे टाळीं ! !—हं, पुढं हां हां म्हणतां स्नेह ! आणि मग ?... येत कादंबरीप्रमाणेंच एखाद्या !—टप्प्या-टप्प्यानें—‘ स्नेह ’, ... ‘ सहवास ’, ... ‘ प्रेम ’, ... ‘ छोटा वसंत ’ ... सारीं स्थित्यं-तरं तुमच्याहि आयुष्यांत अनुक्रमानेंच यायचीं ! अरे लेकोऽ ! दारावर अगदीं पायदेखील लटकवणार तुम्ही, कीं, ‘ इथं प्रेमविवाहित जोडपें राहतं ’ !—मग त्यापेक्षां तरी आमच्या बिचाऱ्या परकऱ्या शेंबड्या पोरिंचं नि बोलकं झालेल्या बुड्यांचं प्रेमच मला अधिक बरं वाटतं !—

पण पुन्हां हरदासी तद्वाप्रमाणें मूळपदावर वळून, मी त्याचे जानीदोस्त आबासाहेब यांची माहिती फिरून एकदां त्याला विचारली !...

त्यावर एकदम उसळून वाश्या म्हणाला, “ म्हणजे काय ? दोघांच्या स्नेहाला माहितीची काय जहरी ? मूर्खा !—जिवंत माणसाचा स्नेह भिळवणं न् त्यांच्या मनाचा मोठेपणा जाणणं, हें कांहीं न्यारंच असतं ! त्यासाठीं... ऐतिहासिक मृत पुरुषांसारखं कोणाच्या जन्माचं न् सनावळींचंच संशोधन करावं लागत नाही कांहीं, ...”

थोडा वेळ गप्प राहून विचार केल्यावर, वाश्या आपल्या समर्थनार्थ पुढं स्पष्टीकरण करता झाला, “ असं बघ, आम्ही त्यांना कधीं त्रिगारेटचा तुकडा सोडून दिला तर ते तो ओढतात; त्यांनीं आपल्या खिशांतल्या आरशाच्या जुनाट घेदीपून पिबळ्या घसग्याची ‘ फर्मास ’ दिली कधीं, तर आम्हीहि मोठ्या आपडीनें ती ओढतो !—मग आतां सांग्ता गाढवांऽने, तरीही आम्ही त्यांच्या घरातील बायका-पुरुष-मुलं यांचं काळकामवेगीं व्यस्त-सम त्रैराशिकच मांडलं पाहिजे !... त्यांचे ते पूर्ण सुखत्यार आहेत कीं... त्या बाबतीत ! !—दुसऱ्यांच्या जडदेवी आम्हाला कशाला ?...”

‘ त्रिडकवूला ! ’ मी त्यावेळीं त्याला समजावलं होतं; “ पण लेकाऽ, समाजांत रहायचं, तर... ओघानें येणाऱ्या या साऱ्या विविध बंधनांना अगदींच झुगारून चालत नाही !—क्षुद्रक गोष्टी देखील...”

“ बस, बस ! पुरेऽ तुझं पांडित्य !...” वाश्यानें लागलीच हमकरोसो कायदा केला !—

— ३ —

आतांपर्यंत त्याच्या बेकाट सैल जिमेचा त्याचा ल्हालच चावकासारखा अतोक्षितपणें तडाखा बसल्याचे अनेक जुने दाखले माझ्यापाशीं होते... या वेळींही मला ती दुष्ट आशा होती !—म्हणूनच त्यावर मी मौन स्वीकारलं !

आणि शेवटीं, एके दिवशीं झालंही तसंच;— वाश्या अगदीं आंबट चेहरा करून माझ्याकडे आला !—

आसा आंबट चेहरा झाला, कीं तो प्रथम माझ्याकडे प्रामाणिकपणें येत असे; त्या वेळीं मीहि अगदीं गप्प बसे.

अखेर मग, तोच आपण होऊन सारं सांगे !—

आज त्यानें तसंच केलं “ तूं म्हणतोस तेंच खरं, दोऽस्त !... कधीं कधीं चुकतंऽबुका आमचंऽ ! ” वाश्याचा पश्चात्तस जीव मळमळणाऱ्या भावना ओकत होता— “ आज प्रथमच आबासाहेबांच्या घरीं गेलों मी !—आणि काय ? ... थोडी आबासाहेबांनीं आम्हाला एकदम घरांतून बाहेर काढलं ! !—”

वाश्याचा चेहरा गंभीर झाला होता !—विस्कदलेले केस कपाळावर येऊन

त्याच्या चेहऱ्यावरहि रडवेपणाचा दाट भाव दिसत होता. तरी पण शक्य तितकं हास्य आणून, मोठ्या खेळकर मनमोकळेपणें तो मला सारं सांगू लागला—

— ४ —

“वरं का ? आवा आज प्रथमच मला म्हणाले “ चला दोस्त, आमच्या घरां !—बरेच दिवस ही घरांत सांगतेंय, तुम्हांला घरां आणा म्हणून !”—” माहि पटकन म्हणालों, “ मग चलास्कीं...” अरे, जुन्या नाशकांतल्या— संडास दारांत असलेल्या... अठराशें सत्तावन सालच्या—एका बोंळांतल्या घरांत रहातात ते, दुसऱ्या मजल्यावर ! आंत शिरतांच त्यांचा दिवाणखाना लागला; तो सारा रविमर्यानें विभूषित केला होता !—नळ—विरहानें तळमळणारी दमयंती,... वस्त्रहरण केलेल्या गोपी (आणि अर्थातच जवळपास बांसरीमोहन कृष्ण)... डोक्यावर हात घेतलेला विश्वामित्र अन् छोट्या शकुंतलेला हातांत घेतलेली बापडी मेनका,... अनेक राण्यांच्या गराड्यांत अंधोळीला बसलेला... तुंदिलतनु उघडाबंब गोपीचंद राजा—

सान्यांचं तिथं संमेलन भरलं होतं !—त्यांत मीच काय तो विसाव्या शतकांतला नवमतवादी ब्रम्हचारी तरुण !—

तोच घरांत गेलेले आवासाहेब फराळचं घेऊन पुन्हां बाहेर आले; त्यांच्याकडे पाहून मी सहज बोललो “ किती भानगडी माणसं तुम्ही आपल्या दिवाणखान्यांत जमवून ठेवलीं आहेत हो, आवा ? आमच्या तरुणांचं एक सोडा—पण... तुमच्यांतलाही हिरवटपणा अजून—”

त्यावर किंचित तिरसटपणेंच हंसून व अस्पष्ट हुंकार देऊन, आवा पुन्हां लगवगीनें आंत गेले !—

वाटलं—रस्त्यांत नेहमीं माझ्याशीं तरण्या मनानें अधळपधळ गप्पा मारणारा हा गृहस्थ !—घरांत मात्र असा अगदीं घुम्या कां आज ?—

— ५ —

शेवटीं, माझ्या भोंवतालचे देव, ऋषी-महर्षी नि आंत लगवगीनें शिरलेले आवासाहेब यांना त्यांच्याच भानगडींत सोडून, आमच्या यजमानांच्या मानवी घराचा, बसल्या बसल्या, मी जीवाच्या कानानें कानोसा घेतला !

आंत खूप दंगा चालला होता पोरांचा; लहान-मोठीं निदान अर्धा डझन... पांच सात तरी असावीत ! एक प्रौढ बाई-बहुतेक आवासाहेबांची बायकोच-काहींतरी चाग्यानें आदळ-आणट करीत चुलीजवळून तणतणत होती; आणि आवासाहेब ? एकीकडे मुळांना द्यावून, तिला काहींतरी समजूतदारपणें-अर्जीजोनें सांगत होते.

भोवतालच्या चित्रांप्रमाणें, त्या फराळाच्या ताटाकडे एकटंच आशाळभूतपणें पहात गप्प बसणें मला बरं वाटेना !—शेवटीं, मी जागचं उठून आवांच्या दिवाणखान्यांत सहज एक चकर मारलीं.

एका कोपऱ्यात चार दोन समाजस्वास्थाचे अंक; त्यावरच हरिविजय, शिवलीलामृत; शेजारी किलोस्कर; दुसऱ्या कोपऱ्यांत अंकलिपीपासून तों गोखले नायकांच्या अंकगणितापर्यंत अस्ताव्यस्त पडलेलीं पोरान्ची खूपशीं पुस्तकं;... तिसऱ्या कोपऱ्यांत बर्धवट पसरलेल्या मोरपिसान्यांचं वर्तुळ सुईसह पडलेलं;... जवळच, दुमडून ठेवलेली नव्याजुन्या कपड्यांची टिपा माराबयास घेतलेली गोधडी... तोंच, ... चूत पसरलेल्या बटाटे-पोह्यांच्या दोन बऱ्या घेऊन आवासाहेब आंत शिरले; मला तसं एकटंच फिरतांना पाहून, ते मला सस्मित म्हणाले, “ कां हो ? वासुदेवरा ? व ? करा ? कीं सुरवात ! ”

त्यांचे ते अनेकवचनी शब्द एकदम काणीं पडतांच दचकून ‘ हो हो ! ’ म्हणत मी जाजमावर जाऊन बसलों !—

आवासाहेबांनीं मोठ्या आस्थेनें चार पांच प्रकार केले होते ! काय त्या प्रेमळ माणसाचा माणूसलोभापणा !—पण काय असेल तें असो; सारखी आज चुळबुळ चुळबुळ चालली होती त्यांची ! बोलतही होते जेवढ्यास तेवढं !—कां ?

तसा आवासाहेबांना मी काहीं प्रश्न विचारण्यापूर्वीच ते पुन्हां पटकन उठले नी आंत गेले !—

— ६ —

दोन कप घेऊन आवा परतले तेव्हांचा त्यांचा संकोची गोंधळी चेहरा मला अगदीं असह्यच झाला !— मी त्यांच्याकडे पाहून बळंच हंसलों, आणि केवळ थटा करण्यासाठीं डोळे किलकिले करून म्हणालों, “ काहो ? आवासाहेब, इतका गोंधळ काय चालला आहे आज ?... जसं काहीं आपल्या मुलीचं लग्न उचलल्यासारखं काय करतांहा अगदीं !—बसा ? ना इथं थोडं...”

आणि काय आश्चर्य !—गृहस्थाच्या उजव्या हातांतील कप धाडकन् खालच्या मळक्या फाटक्या जाजमावर पडला !—चहा सांडला न त्यांच्या मुलीचं सोडा-पण त्या कपवशीचं मात्र लग्न लागलं तत्काळ तिथल्या तिथं !—

मग त्यांचे डोळे तर इंगळासारखे लाल झाले; ओठ थरथरू लागले. आणि मग दुसरा कप खाली ठेवून, अडखळत अडखळत माझ्यावर आवा अनपेक्षितपणे ओरडले, “चूप !—एकदम चूप !—कमाल तुमच्या निर्लज्जपणाची !—लाज नाही वाटत, दुसऱ्याच्या जखमेवर असा घाव घालायला ?—”

माझं क्षणभर सुन्न झालेले डोकं ताळ्यावर येण्यापूर्वीच ते पुढेही कडाडले— “चोरून एकलेच असतील म्हणा तुम्ही माझ्या बायकोचे मिनटापूर्वीचे घरांतले शब्द !—हो...हो...माझ्या मुलीचं आज सहा वर्षं लग्न जमत नाही कुठं !—नि बायकोच्या आग्रहांनेच तुम्हांला मी असं घरीं बोलावलं आहे आज !... तरी कांहीं तुमच्या इच्छेविरुद्ध तुमच्या गळ्यांत घोरपड तर नव्हतों! सना बांधणार ?... मीहि एक सभ्य माणूस आहे !... ”

आवासाहेब सूर चढवत चढवत शेवटीं थांबले !—माझ्या तोंडाला मीतीनें कुलुपच बसलं होतं !—

— ७ —

तोंच आवासाहेब पुढं म्हणाले, “मी स्वतःच सारं तुमच्यापुढे आणून ठेवात आहे फराळाचं, म्हणून ती तिकडे घरांत मला मघांपासून फाडफाडून खातेय !—आणि बाहेर तुम्ही हे असे हंसत हंसत टोमणे मारतांहां ! मी विनडोक नाही !—मला समजतंय सारं ! पण सभ्यपणाच्या कांहीं मर्यादा तरी पाळाल की नाही, समाजांत वागतांना ?— गरीब, नडलेला, एक मुलीचा बाप असलों, तरी स्नेहाचा पाहुणचार कळतो, मला ! चार मुलाबाळांचं सभ्य गृहस्थाचं घर आहे हें ! तोंड आवरून बोला !— समजलांत ?— ”

त्या सगळ्याच अनपेक्षित प्रकाराविषयीचं माझं आश्चर्य ओसरण्यापूर्वीच मी बोलण्याचा प्रयत्न केला !—पण काय बोलावं तेंच समजेना !—दुदैव असं की आवांची ती लग्नाची मुलगी काळी की गोरी तीहि मी जन्मांत पाहिली नव्हती.

शेवटीं मोठ्या प्रयासाने, रदबदली करावी या हेतूनें, आवासाहेबांची माफी

मागण्यासाठीं मी अगदीं अजीजीनें म्हणालों, “हें पहा! आवासाहेब !— तुमचा गैरस... ”

“बस्स, पुरे! आतां कृपा कराल कां ?—” ते पुन्हां तिरमिरीनें म्हणाले... “तुमची मानभावी मैत्री नकोय मला !—”

आणि तेथून आमची दोघांची भाषा संपली !— मी आपल्या पायांनें निमूटपणे कसाबसा आवांच्या घराबाहेर पडलों !—

— ८ —

कपाळावर हात घेऊन, वाश्या खालीं पहात बसला !

त्याचा चेहरा रडवा पाडून, मला हसावं कीं रडावं कांहीं कळेना !—त्याच आघोर सांतवन करण्यासाठीं मी म्हणालों, “अरे वाश्या !— गाढवा !— तुला घोरणच—”

“चूप !— आतां तूंही कांहीं बोलूं नकोस !—” वाश्या माझ्याकडे धबताळून वळला; व आवासाहेबांच्याच आवेशाने माझ्यावर ओरडून म्हणाला, “गाढवपणा आंकडेमोडीनें सिद्ध करण्याइतका जगांतल्या शहाणपणाचा कांहीं मक्का घेतलेला नाही आहेस तूं !—समजलास ?... अजूनही मी तेवढ्याच जोराने तुला सांगतों... स्नेहाचं खरं साम्राज्य कधींच नाही कळायचं तुला !... अरे ‘मन चंगा तो कटवटमे गंगा !’ ”

— — —

आजच्या चर्चेत सारीं अगदीं रंगून जाणं साहजिकच होतं. 'नाखळटा-कार दिवाकरां' च्या 'दिनकरपंत कारकुना' च्या दुःखी वैराण आयुष्यानें आमच्या सर्वांच्याच हृदयांचा तसा पगडा घेतला होता...

तेवढ्यांत घंटा झाली, म्हणून मी उठलों; पुस्तक बंद केलं; पण वर्गातून बाहेर पडतां पडतां, समोर बसलेल्या त्या मॅट्रिकच्या मुलांना शहाणपणा शिकवणारं, शेवटचं एक धावतं वाक्य उच्चारलंच—“ तेव्हां एकदरीत काय...कीं,... या नाटिकेंतल्या घटना आपल्याला जरा भडक वाटल्या,...तरी त्यांना वास्तवाच्या पायाचा अगदीं भरपूर आधार आहे !...न्यूतगंडानें पछाडलेल्या कारकुनी मनाचं,... त्याच्या सर्व टप्प्यांचं अगदीं उत्तम चित्रण आहे हें !—पण मग,... हेंही लक्षांत येतं आपल्या, कीं, समाज नि परिस्थितीच, शेवटीं...माणसाचं बरं-वाईट मन तयार करतात !—”

त्या चाळीस मिनिटांच्या बडबडीनें माझा घसा तर चांगलाच कोरडला होता; पण पुढला तास मोकळा असल्याची जाणीव होऊन मात्र जिना उतरतां उतरतां मला जरा हायसं वाटलं.

...नि म्हणूनच, थोड्या निश्चित नि अनिर्विध मनानें संथ पावलं टाकत, मी आमच्या खोलीकडे वळलों...

— २ —

दारांतून मी आंत शिरणार, तोंच, बऱ्याच दिवसांनीं तो मला मध्येंच घुटमळत उभा असलेला दिसला !...

त्याच्या पोशाखांत फारसा फरक दिसत नव्हता; मळका लेंगा जाऊन काचा मारलेलं शुभ्र धोतर; काळवंडलेलीं पत्र्याचीं बटनं जाऊन, रुप्याचीं बटनं लावलेला उभ्या रेघट्यांचा शर्ट; पूर्वी इथं असतांना दिसत नसे, तरी आतां नवा पण साधाच मद्रास टस्सरचा कोट अंगावर !

प्रकृतीत मात्र चांगली सुधारणा झाली होती. पांच वर्षांत वयाचीही वाढ होऊन, आतां अष्टाविशीकडे झुकणारा काळासांवळा पण चांगला ठाकठीक जवान झाला होता तो !... आणि दुसरं म्हणजे अडीचआणे-प्लेट ऐबर्जी, हल्लीं तो चांगलं भरपूर नि अधिक सकस खात असावा, असं त्याचे आतां थोडे वर आलेले (पण पूर्वीचि चपेटे) गाल, मला स्पष्टपणें सांगत होते. पूर्वीचा त्याच्या बोक्यातला ओढेलपणा जाऊन, ते अधिक खेळकर नि समाधानी झाले होते, हें तर नवीच.

इतक्यांत, मला पहातांच त्यानें आपले स्वच्छ दांतही मला, दाखवले; नि पुढं येत तो हसून प्रेमानेंच म्हणाला—“ काय सऽऽ र ? संपला ऽवर्ग ? ”

“ या ऽ गणपतराऽव !...आज इकडऽकुठं वाट चुकलांत तुम्हां ? ” मी पण हसून त्याच्या पाठीवर हळूच थाप मारून म्हटलं.

तो एखाद्या तरुण मुलीसारखा एकदम लाजला; नि माझ्या बरोबरच चालतां चालतां म्हणाला—“ अशी चेष्टा नका नाऽकरूं, सर, माझीऽ !...तुम्हालाऽच भेटायला आलोंय; तुमचीऽच वाटत पहात होतो...इतका वेळ !... ”

“ अरे, मग इतके दिवस या शाळेंत घालवलेस !...तुला काय मॅट्रिकचा ' ए ' वर्ग टाऊक नव्हता ?—थेट तिथं यायेंचें होतंस !... ” मी हंसून हातांतलें पुस्तक आंत ठेवण्यासाठीं खण उघडला.

“ कशाला ?—तशीं घाई नव्हती कांहीं मला ! नि...पूर्वीच्या संवयीप्रमाणें तादम-टेबलांत जाऊन पाहिलं मी, तुम्हांला हा पुढला ऑफ असल्याचं !— ” जामें पुन्हां स्मित करून म्हटलं...

“ मग वेड्याऽ वसायचं तरी होतंस, शांतपणें !— ” खण बंद करून मी त्याच्याकडे वळलो.

त्याचा चेहरा खर्कन् थोडा पालटलेला दिसला मला;... कां ? मी किंचित् गांभिललोही त्यामुळें !—

— ३ —

पण मग भोंवतीं पाहिलं;... तीन चार सहाध्यापक होते खोलींत;... एक वर्तमानपत्र वाचत होते; एक बह्या तपासत होते; दोघे हळू हळू गप्पा मारीत राजकारणाचा अब्यापारेपुढ्यापार करीत होते.

मी जरा कौतुकी स्वरांत अभावित अभिमानानें त्यांना म्हणालों...“ अहोऽ

५... पाहिलंत कां ?... गणपत आलाय आपला, आज !—”

“ होऽ पाहिलाऽ ना !— भेटला मघां आम्हाला ...” दोघातिघांचे निर-
निराळे आवाज आले — नि मग प्रत्येक जण आपापल्या कामांत पुन्हां गढला !

तो माझ्याकडे पहात होता; मी त्याच्याकडे चोरच्या नजरेने ओझरत एकदां
पाहिलं; नि पटकन् त्याची दृष्टी चुकावयला मान बाजूला वळवली !

मग मी मधल्या टेबलाजवळच्या एका मोकळ्या वांकावर जाऊन वसलों.
पाय टेबलावर टाकले नि मागं रेललों.

“ आणखी काय, सर ?... दसऱ्याला सोनें घायला तुमच्या घरीं आलों;
त्यानंतर अगदीं आजपर्यंत वेळच मिळाला नाहीं बघां भेटायला !”—
त्यानेच विषय पालटून बोलायला सुरवात केली.

... त्याच्या त्या प्रत्येक शब्दांत, ... हालचालींत, ... त्याच्या मनांतला
उत्साहआनंदच तरंगत होता; माझ्याबद्दलची अहेतुक स्नेहाळ वृत्ती प्रत्यक्ष प्रति-
बिंबित होत होती !—

“ तूंऽ काय बावाऽ, आता फार कामाऽचा माणूस झालास, गणपत ! ”
क्षणभरानें सिगारेटची पेटी खिशांतून काढत मी हंसून म्हणालों...

“ खरंऽच तें !— फारऽ काम पडतं हल्लीं, सर ! मग येणार तरी केव्हां
सांगा ? मागं एकदां भाषांतराला पेपरांत घातली होतीत ना कविता ?— तस्संऽच !...
'नो टाइम टु स्टँड अँड स्टेअर' ! — रबिबारीं सुद्धां ओव्हरटाईमला बोला-
वतात आमचे हेडक्वार्क ! मऽग ” तो मोकळ्या मनानें म्हणाला.

“ अस्सं ऽऽ ?— पण मग ओव्हरटाईमचेहि आणखी जादा पैसे
मिळवीत असशील ! बँकेतबँकेत ठेवतोस कीं नाहीं ?... मला तरी व्याजीं दे थोडे !
हल्लीं आमची फार टंचाई झालीय रेऽ अगदीं ” मी जरा थडेंनेच त्याला म्हणालों.

“ हो हो !— जमले कीं देईन कीं !— पण सर, बँकेत ठेवण्याइतका नि
तुम्हाला व्याजी देण्याइतका जास्त नाहीं झालेला पैसा माझ्याकडे अजून !— तो
पुन्हां किंचिन् लाजला; नि तोंडभर हंसला... “ बाकी एरवी ठीक चाललेंय !
सध्या नव्वद नि महागाई तीस मिळते !— ”

तेवढ्यांत मी एक सिप्रेट काढून तोंडांत धरली नि पेटी त्याच्यापुढें केली

“ हेंऽ काय ? चेष्टाऽकाय करताय सर माझी आज एकसारखी !... ”
तो मोठ्यानें दचकून नि पुन्हां खूप लाजून नकारार्थक मान हलवीत म्हणाला.

“ झालें !— तुला ऑफर केली तर चेष्टा झाली !... नि सिप्रेट ओढा-
यलाही अजून शिकला नाहीस कां ?... मग रेऽ तुला कसला खर्च आलाय ?...
कसलीऽत तरी काय पैशाचें ? अंऽ ” मी धूर सोडून हंसत म्हणालों.

पण माझ्या पटकन् लक्षांत आलें; ... अजून गणपत माझ्यासमोर वांकाला
ओबघत उभाच आहे. हाताचीं कोपरं टेबलावर टेकून वांकल्या वांकल्याच माझ्याशीं
तो इतका वेळ हळूहळू बोलत होता.

त्याचा चेहरा पुन्हां पालटला. लाजत लाजत सभोंवार पाहून पण निश्चया-
नेच तो म्हणाला— “ छेऽ ! कांहीं नको !... हें असं उभ्यानेंऽच बरं बोलायला
तुमच्याशीं, सर ! ”

तेव्हां मी जरा पटकन बाजूला सरलों नि किंचित् अपराधी मनानेंच त्याला
म्हणालों... “ अरेऽ ? तूं उभाऽरे कां, गणपत ?... बऽस ना इथं असा !— ”

तो तिथं बसायलाच लाजत होता; माझ्या पटकन् लक्षांत आलं तें ! आणि
त्याच वेळी, आज त्याला तसं माझ्यासमोर उभं राहून कुजबुजत बोलतांना
पाहून, पांच वर्षांपूर्वीचा तो प्रसंग चमकून माझ्या डोळ्यापुढून चमकलां...

— ४ —

व्यापिलीहि तो असाच माझ्यासमोर हात दुमडून टेबलाजवळ वांकून उभा
राहिला होता. नि अगदीं कुजबुजत रुद्र कंठानें मला म्हणाला होता— “ सऽरे,
जमणार नसलं तुम्हाला, तर आपलं लागलीच विसरून जा !— यऽग विनन्ति
आहे तुमच्याकडे एक माझी ! ”

“ कसलीऽरेऽ ? ” मी चमकून विचारलं...

“ मलाऽफोर्म भरायला पंधरा रुपये देतांऽआज ! उद्यांऽची शेवटची
तारीख आहे !— जमेल तितक्या लौकर परत करीन ! ”

तें ऐकतां ऐकतां, माझ्या खिशाचा मी मनांतल्या मनांत किंचित अंदाज
घेतला होता; नि मग मी त्याला ते लागलीच त्याच बैठकीत कांहीं न बोलतां
काढून दिले होते. किती आनंदला होता चेहरा त्याचा !.

पुढें तें सारं विसरलों होतों मी ! पण त्यानें मात्र आठवण ठेऊन, अगदीं
रिक्तऽपूर्वीच, मला मुद्दाम घरां येऊन ते आणून दिले होते !—

मग दोन महिन्यांनीं त्याचा रिझल्ट लागला होता. तो पासहि झाला होता.
तो त्याच्या आयुष्यांतली क्रांति होती. त्यामुळेंच तो आमच्या या वातावरणांतून

पंख फुटलेल्या पांखरासारखा एकदम दूर उडून गेला होता.

त्यानंतर मध्ये कधी नाही तरी दर संकांतीला तिळगुळ नि दर दसऱ्याला सोनं घायला, हटकून, अगदीं न विसरतां,... तो माझ्याकडे येत आला होता घरीं;... अगदीं मोकळ्या मनानें हसून-बसून तो तासभर माझ्याकडे घालवायचाच त्यावेळीं! कां कोण जाणें, माझं गरिबाळ घर त्याला आपल्या घरच्यासारखं वाटे-

जन्मजात ब्राह्मणेतारांच्या शिक्क्यामुळें अगदीं सुरवातीलाच तो साठ रुपये मिळवूं लागला होता. मग आणखी लढाई सुरू झाली. तिनें तर त्याच्या आयुष्यांत अधिकच चमत्कार घडवून आणले. सुरवातीला ए. आर. पी., मग रेशनिंग नि आतां तर तो पोर्ट ट्रस्टमध्ये उडी मारून तिथंही कायम झाला होता. अगदीं जवळ जवळ आमच्याइतकंच मिळवूं लागला होता.

माझ्या गैरहिशेबी संसारामध्यें,... कुठे तरी पडले असते किंवा कसे तरी उडाले असते,... असले माझे केवळ पंधरा रुपये, फक्त दोन महिन्यापुरतेंच वापरूनही, तो प्रत्येक भेटींत, आपल्या बडतीचीं बातमी आनंदानें मला सांगून झाल्यावर म्हणे—“सर, मॅट्रिकचीं नि ही पुढलीं सगळीं किंमत,... तुमच्यामुळेंच आलीं मला!... नाही तर पंधरा रुपये गोळा होईपर्यंत, ते गोळा करत करतच,... मी म्हातारा झालों असतों!”

मिनिटभरांतच हे सारे प्रसंग माझ्या डोळ्यांपुढून भरारून गेले.

— ६ —

त्या विचारांतून पुन्हां भानावर आलों, तेव्हां गणपत माझ्याकडे व खालीं आलून पालटून पहात तसाच मुग्ध उभा आहे नि भोवतीं अगदीं शांतता आहे, याची जाणीव झाली मला!—

मी त्याच्याकडे पाहून मुकाळ्यानें हंसलों. तोहि हंसला.

ती शांतता खूप बोलकी होती. तेवढ्या मिनिटांतच त्याच्याहि मनांत पुष्कळ येऊन गेलं असेल.

मग मीच पुन्हां सुरवात केली... “हं...तेव्हां असं आहे म्हणतोस!—ठीसक! बरं पण, आसज कां आला होतास?... सहजच ना?...”

“तसं म्हटलं तर सहज;... नाही तर मोड्या कामानिमित्त...” तो थोडं हसून-लाजून म्हणाला.

“म्हणजेस?—ऑफिस नाही तुला आज?” मी आश्चर्य व्यक्त केलं. “...नि राहतोस कुठं?—आहेसकाय भानगड?!”

“भानगड नाहीं कसली!...” तो मोठ्यानें हंसला. “आजपासूनच आठ दिवस रजा घेतलीय!... जागेची हल्लीं पंचाईत ना... रहातों पारल्याला; मिळालीय साधारणशी जागा!—”

“असं... नि जेसायला?...” मी चौकसलं ...

“माझ्या आईला आणलीय ना कोकणांतून!” तो अभिमानानें चेहरा फुलवीत म्हणाला—

“अरे, खरंच!... हं, आईला आणलीस तें ठीक झालं! पडण...” मी मिसकिलपणे हसून म्हणालों... “आतां बायकोला केव्हां आणणार आहेस?... कोकणांतून आण,... नाही तर कुठूनही आण?... पण आतां आण!—”

“तेंसच ना, सर!...” तो पुन्हां खूपच लाजला—“तेंच तर सांगायला आलीय;... लमासाठीं सच रजा घेतलीय ही! परवां संध्याकाळीं, गुरवारीं आहे;... किते भंडारी हॉलमध्ये!... जरूर या हं!—गडबडींत घरीं यायला जमायचं नाहीं मला; म्हणून इथं आलों मुद्दाम, ... शाळेंत!—”

“ओ शाहो! अभिनंदन... अभिनंदन!—” मी त्याचा हात हातांत धरून हलवला; तेव्हांही तो खूप लाजला.

मग अगदीं कुजबुजतच मी विचारलं... “कुठली रेसमुलगी?...”

“कसलीस, आमचीं गरिबांचीं हीं लग्नं?... आमच्यासारखेच ते लोक!”... तो सस्मित म्हणाला... “पण समाधान इतकेंच, कीं, ती दिसायला भीडरा आहे! नि कोकणांत राहूनही पांच यत्ता शिकलीय मराठी!—”

“वा: वा:!... छान!—मग तूं शिकवशील कां तिला, तुझ्या नाइट-स्कूलंत, ... पुढं!”... मी केवळ गंमत म्हणून तसला सामान्य शब्दछल केला. “नाही तरी तूं स्वतः नाइटस्कूलंत शिकूनच मॅट्रिक झालास ना?”

तो मोठ्यानें हंसला; त्याच्याबरोबरच मीहि पुन्हां हंसलों.

— ६ —

पण हंसतां हंसतां एकदम गंभीर होऊन माझ्याकडे पहात म्हणाला— “खरंसच, सर!—वर्गाची झाडलेट करत नि सभर नोटिसा फिरवीत वर-वाली फिरत, मी या आपल्या शाळेंतल शिपाईगरी करत होतो, ... तेव्हां पांच वर्षांपूर्वी, मला इतके बरे दिवस येतील असं स्वप्नही नव्हतं पडलं! मला माईदस्कूलनें नि तुमच्यासारख्यांच्या आशिर्वादांनीच तारलं!—गोखल्यांचे

रास्ते नाही, तरी गणपत शिपायाचा निदान कारकून तरी झालो ! तेवढंच आपलं कर्ज फिटलं;... नि आतां हा संसार होतोय !—पुढे काय होईल तें पहायचं... ”

“ अरे, पुढं काय होणार, वेच्याऽ ? सगळंऽ चांगलंऽच ! डरना मत ! !... ”
मी हंसून त्याला उत्तेजिलं.

“ वरं, ... आतां बस बघू इथं !... चहा देऽतोस की घेतोस ? बोल ? बस ना !— ” क्षणभरानें मी आपुलकीनें त्याला पुन्हां आग्रहानें म्हणालो.

तो पुन्हा एकदम चमकला भोवतीं पाहून—नि

“ नकोऽसर !— ” संकोची स्वरांत हळूच...

“ कांऽरेऽ ?... ” मी जरा गोंधळलो.

“ तें तुमच्या घरचंऽ निराळं !... ’ तो घुटमळत अस्पष्ट म्हणाला, ... “ पण या शाळेंत तरी तुमच्या नि साऱ्यांच्या जवळ बसणं जिवावर येतंय !... तुम्हीं नाहीं... पण दुसरे काय म्हणतील ?— चार वर्षं पंधरा रुप्यांचा शिपाई होतो ना, सर, इथला मी !— ”

इतक्यांत... घंटेचा टोला पडला; तो म्हणत होता तें सत्य होतं !...

— ७ —

अगदीं सोडवणूक झाल्याच्या चेहऱ्यानें गणपत हंसून म्हणाला... “ पाहिलेऽत, सर !— घंटाहि झाली, तुम्हाला वर्ग आतां आहे; ... मी पण जातो !— उशीर झाला !— चलाऽ !— ”

तो लगबगीनें जायला दाराकडे वळला; पण मग किंचित् थबकून मागं वळत म्हणाला— “ पण लग्नाला याऽहंऽ, सर, परवां !... जरूऽर ! !— ”

“ हो... होऽ !— ” मी प्रेमानें— कौतुकानें हंसून म्हणालो. “ त्यावेळीं हा आजचा राहिलेला चहा दे हंऽ मात्र ! ”

तो हंसत हंसत दूर निघून गेला; तरी त्याचा तो गोंधळलेला चेहरा मात्र माझ्यापुढें दिसत होता सारखा, किती तरी वेळ !—

आणि मग पुन्हां साहूषीच्या वर्गावर जातां जातां, मला एकच एक विचार सारखा भंडावीत होता... “ सगळंऽ वरं ! पण तो बसलाऽ नाही !— हंऽ काय माणसाचं मन असतं पहा !— ”

आम्ही दोघे समोरासमोर तसे वराच वेळ अबोलपणें बसलो होतो; तोंच काळीज दाडला; केवळ त्यांना भानावर आणण्यासाठींच मी पटकन उठलो नि पोचयावरचं बटन दाबलं.

हुकानांत चकन उजेड पडतांच ते चमकले, उठले; नि पूर्व-संस्कारस्फूर्ती-समापणें त्यांनी दिव्यासमोर यांत्रिकपणें हात जोडले.

मघांपासून गादीसमोर पैशाच्या पेटीवर पळसाच्या पानांची एक पुडी पडली होती; आंतला हार काढून त्यांनी समोरच्या भिंतीवरील दत्ताला घातला; लहानशा तबकांत चार कापराच्या वच्चा पेटवून त्या ओवाळल्या; नि पेटीवर आरती ठेकून, हवेंत विरणाऱ्या कापराच्या धुरावर हात ओवाळून, तळवे एक पोचवी आपल्या चेहऱ्या—कपाळावरून फिरवले; तीन उदबत्या पेटवून तज-विरीकालच्या भिंतीच्या फटींत रोवल्या; नि पेड्यांची पुडी सोडून तींतले दोन दत्तासमोर ठेवल्यावर ते पुन्हां गादीवर येऊन बसले.

तबकातला कापूर जळून गेला होता; उदबत्यांचा सुगंध मात्र अजून पोचिपर वरवळत होता.

रुष्यावर ट्राम—मोटारी नि माणसं वर्दळत—गजवजत होती; हुकानांत मात्र किती तरी वेळ अगदीं शांत होतं...

तेवढ्यांत, त्यांनी पुडींतले माव्याचे पांच पेढे सुहास्यमुद्रेनें माझ्या हातांत ठेवले; ते खाऊन संपत आहेत नाहीत, तोंच, त्यांच्या पोऱ्यानें, बर्फ तरंगणाऱ्या जाडिब-सरबताचा ग्लास माझ्या हातीं दिला.

मग गादीजवळच्या एका उघड्या शिसवी पेट्यांत रांगेनें लावून ठेवलेल्या अत्ताच्या रांगीवरंगी लहानमोठ्या कुप्यांपैकी एक हिरवी शिसी त्यांनी काढली; तिच्याचा बीळा करून मोठ्या आदबीनें माझ्या मनगटाजवळ चोळला; नि शेवटी, बिरकुसागद तो माझ्याच हातीं देऊन ते सोडला टेकले.

मग पुढांतला एक पेढा आपल्या तोंडांत टाकून सस्मित चेहऱ्यानें मला म्हणाले—“ हां ! अभि कुळ् काहिये, महाशय ! ”

॥

जवळजवळ गेले तीन महिने, अगदीं दर गुरुवारी, याच दुकानांत, याच संध्याकाळच्या वेळीं, सर्व अगदीं हें असंच होत असल्याचं, ... मी पहात आलों होतो...

मी कोणी त्यांच्या घंटांतला झोपाळू भागीदार नव्हतो—कीं विक्री—खरेद नि जमाखर्च यांचा हिशेब पहायला, मी त्यांच्याकडे दर आठवड्याला तसं जाण त्यांच्या बाटल्या खपवणारा एकादा एजंटहि नव्हतो त्यांचा मी !... नि स्वतः अत्तरं विकत घेऊन अंगाला चौपडण्याचा वेडा नाद तर जन्मांत कधीं टाऊ नाहीं मला !...

प्रत्येक गुरुवारी मी तसा त्यांच्या दुकानीं जायचा, तो त्यांच्या इच्छेनुसार !... त्यांनींच ठरवल्याप्रमाणें पैसे घेऊन जायला !

पण म्हणजे, माझ्या कर्जाची वसूली करायला नव्हे... (त्यांचा सावकास होण्याइतका मोठा पेढीवाला नव्हतो काही मी !--) धर्म—राजकारणाचं कार सांगून धर्मदाय फंडगुंडगिरीहि नव्हती चाललेली माझी ती !

मी नेत असे ते पैसे मात्र माझेच होते. व्यवहारानेंच माझं तेवढं देण लागत होते ते ! म्हणजे काय नि कसलं कोडं बरं हें ?

पैशाचा-देण्या-घेण्याचा-व्यवहार, हा जगांत विशिष्ट परिस्थितीनें तयार होतो नि चालला तर तो विशिष्ट परिस्थितींत, ... विशिष्ट परिस्थितीमुळेच चालतो.

म्हणजे असं... ते जें माझं देणं लागत होते, तें त्यांच्या अत्तराच (माझ्या मासिकांतल्या) सहा महिन्यांच्या जाहिरातीचे पैसे होते !— देणं आल्याचं त्यांना कबूल होतं; नि येणं कोणीहि कबूल करतोच कीं !

॥

अगदीं जाहिरात वाचतांक्षणींच, त्यांच्या दुकानावर (पांचदहा रुपयांचा नोटा घेऊन) ग्राहकांच्या उड्या पडाव्यात, इतके आमचें वाचक अत्तरगुलाबां विशेष शौकीनरंगेल होते, असं म्हणायला माझ्याकडे पुरावा नाही. किंबहुना एकही गेला नसावा, अशीच उलट मला मनांत खात्री आहे !

बर, हाट ओळखीच्या भिडिला बळी पाडूनहि मी ती जाहिरात त्यांच्या-कडून उपटली नव्हती. ते कनोजी उत्तर हिंदुस्थानी क्षत्रीय; तर मी महाराष्ट्रीय गौड ब्राह्मण !... यासंबंधापूर्वीं त्यांची माझी जन्मांत गांठभेद नव्हती. वय, पितृवग, आवडोनिवडी, उद्योगधंदा... सर्वच वाचतांत आम्ही परस्परभिन्न !

ते पंचेचाळशी पुढले; तरी अजूनहि रोज शें-शंभर जोर-बैठका ते नेमानें घुमवणारे, ... पिळदार अंगाचे पहिलवान !... तर मी चष्मा सांभाळत, ट्राम-बस पकडत फिरणारा, पंचवीशी आंतला एक काडीपहिलवान ! त्यांना कुस्त्याभजनांचा शौक; तर मी पुस्तकांतच डोकं खुपसून बसणारा, क्वचित् न्हाणीघरांत सिनेमा-संगीत गुणगुणणारा नि एरवी उच्च वाङ्मयाचा घोघर रतीब घालत असल्याचा उद्धट पुकार करणारा, ... एक मराठी शौकिन संपादक !

केवळ अपघात म्हणूनच माझी त्यांची ती जगातील भेट !—

नि म्हणूनच मला ती घटना वारंवार आठवते !—

॥

षष्ट मनानें, ... 'नकार-लेखकर' नि बेफिकीर बोळवण जाणून बुजून पदरांत धाडीत, 'काळवादेवी' ला जाहिरातीची कौल लावून फिरण्याचा, 'मा फलेषु' प्रतीचा कर्मयोगी खटाटोप चालवला होता मी, त्या दिवशीं ! अनेक दुकानं त्या जाहिरात-चाकोरीतून भरडून, 'नकार-परंपरा' झाल्यावर, योगायोगानेंच मी त्या दुकानावर जाऊन आपटलों होतो.

मिन्हाइकाचं चिटपांखरूं नाहीं; निरुंद नि त्यांत पुन्हां अत्तराचं दुकान ! आंत शिरायला प्रथम मन तयारच नव्हतं. पण तो साराच प्रयत्न विनखर्चाचा, विनमांडवलाचा !... तेव्हां मी आंत पाऊल टाकलं; पुढं गादीवर तीनचार अंक टाकले; नि जाहीरातीसाठीं शूद्र टाकण्यासाठीं हि 'सुतोवाच' केलं.

बैठकीवर बसलेल्या माझ्या मिशांच्या त्या शेटजींनी चार दोन मिनिटं अंक पाळले; नि शेवटीं, कव्हरवरील जाहिरातीची (व्यवहार धोरणानें पाहतां) जरा 'उद्धट' चौकशी केली. तेवढ्यांत, रस्त्यानें जातां जातां कोणीसं थबकून म्हटलं—

'नमस्कार... उस्तादजी !' माझ्यासमोरच्या शेटजींनीं हंसून उलट नमस्कार केला.

मांभ मोठं गमतीचं वाटलं मला—'उस्तादजी !'

मनांतली जाहिरात-रस्सीखेंच मला जरा नमवीत होती म्हणून; नाही तर वाटत होतं, "जाहिरातीसाठी कव्हरवर उज्या घेण्याच्या गोड गप्पा मारणाऱ्या या 'वस्तादा' चा लागलीच निरोप घ्यावा; नि पुढल्या एखाद्या 'यशस्वी' खटपटीचा तरी लागावं!..."

पण तेवढ्यांत 'उस्तादजी' च्या गड्याने आणलेल्या दोन शरवत ग्लासांपैकी एक आग्रहाने माझ्यापुढे करून, दुसरा स्वतःच्या तोंडाला लावीत ते संथपणे म्हणाले— "ये तो हमारा छोटासा धंदा! जाहिरातका क्या उपयोग होगा, बाबूजी?"

"असल्या सरवती गोडपणापेक्षा सरळ नाही म्हणून मला सोडवा की!" रिकामा ग्लास पोऱ्याकडे देताना माझ्या मनांत आलं.

पण उस्तादजींनी आमचे सारे अंक पुन्हां चाळले नि माझ्याकडे सरिमत पाहून पृच्छा केली, "परंतु आपका मासिक पुस्तक तो अच्छा और आकर्षक भी मालूम होता है! मैं तो मरेठी नहि जानता!...तो क्या ये मरेठी उच्च साहित्य का आदर्श है ना?...साहित्य को मैं तो बहुत मानता हूँ, बाबूजी!—"

"हां हॉ!" मराठी संपादकांतला जाहिरात एजंट जागा होऊन, तेवढे तरी हिंदी ठांसून बोलू शकला वेळेवर!

"तो ठीक, बाबूजी! इसका छ महिनेका दाम क्या होगा?" एका छापिल जाहिरातीवर बोट फिरवीत वस्तादजींनी पृच्छा केली.

तो उंदीर-मांजराचा खेळच असल्यासारखे मला स्पष्टपणे वाटत होतं: तरी देखील 'अडल्या हरी' च्या भूमिकेत मी सवलतीची आंकडेमोड करून सत्तावीस रुपये आठ आणे सांगितले.

"अच्छा आज तो नहीं! परंतु दीवालीके मोसमसे जाहिरात जरूर सुरू करना!"—

प्रथम मला ते खरंच वाटेना; मनांत संशयच खूप आला. पण खूप करण्यासाठी त्यांना अंक परत देऊन मी स्वतःची अधिक खात्री करावी म्हणून त्यांना विचारलं— "जाहिरातका मजकूर?"

"क्या? आपही संपादक हैं ना?" वस्तादजी सहास्य म्हणाले "तो आपही आपके ध्यानमे आवे वैसे लिख दो! इससे जादा मैं अज्ञ इसमें आपको क्या बतावूं?—दुकान का नाम और आप चाहे वैसे मजकूर!... बस!"

मी पायऱ्या उतरण्यापूर्वी त्यांनी एक त्रेतायुगांत छापलेली हिंदी जाहिरात माझ्या हाती दिली; अत्तराचा बोळा करून माझ्या कोटाला अडकवला व सहास्य नामस्कार केला

वस्तादजींच्या त्या गूढ वागणुकीने, त्यांच्या अत्तराच्या कायम जाहिरातीने, ... की हातांतल्या त्या अत्तराच्या बोळ्याच्या घमघमाटाने, ... कोण जाणें... माझं डोकं खुंद झालं होतं.

बिंतवातमी सांभायची म्हणजे, ... अडव्हान्सचं सोडाच... पण नव्या मासिकांच्या जाहिरातीच्या कॉन्ट्रॅक्ट फॉर्मना, (अगदी जाहिरात छापल्या नंतरच्या बिलांनाही) कांहीं अर्थ नसतो. ही जाहिरात तर त्यांत आणखी तीन महिन्यांनीं सुरू व्हायची! ब्लॉक हातांत नाही, मजकूर आमच्या डोक्यांत नि अत्तरवाल्या वस्तादजींचे दुकान नि भंग्याची चलति मी नुकतीच डोक्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेली!—

तेव्हां अगदी दिवाळी पूर्वीच्या जाहिरातपायपाटीतही मी वस्तादजींच्या दुकानाला दूरच्या धोरणाने टाळलं. कारण मला वाटलं— "खात्री करायला आपण जायं नि फट म्हणतां ब्रह्महत्या व्हावी. त्यापेक्षा मनांत बिल येण्याची जी आशा आहे तीच जास्त सुखद!"

शेवटीं, त्यांनी दिलेलं तें जुनाट जाहिरात-चिठोरं शोधून काढून त्याच्या मदतीने केलेली जाहिरात आमच्या दिवाळीच्या अंकांत एकदां अवतीर्ण झाली!

... एवढंच नव्हे, तर माझे पुढले पांच अंकही वस्तादजींच्या अत्तराने मी सुगंधीत केले.

ॐ

त्या अवधीत फक्त दिवाळीच्या नंतर एकदांच वस्तादजींचं घमघमणारं एक पाकीट मला आलं. आंत हिना वें खस यांचे दोन छोटे बोळे नि बोटभर शिठी होती—एक बोट भरच!—

चिठींत मजकूर होता — "संपादक महाशय—
शुक्रिया! जाहिरात और जाहिरातका स्थान मनपसंद.

—कृपाश्रिलापि उस्ताद."

मी मात्र कामाच्या सबबीवर त्या काळांत वस्तादजींना एकदांही भेटलं

नाहीं. कारण सारा व्यवहार तोंडीं नि जुना होंता; विचारांतीं, जाहिरातबाबतच्यो कोठल्याही नव्या मासिकाच्या धोरणीं प्रथेप्रमाणें त्या छापलेल्या जाहिरातीचीं बिलं पाठवण्याचा, व्यवहारी पण धोक्याचा मार्गही मी प्रयासानें टाळला होता.

आणि योगायोग असा, कीं चालता धंदा नि बंद धंदा यांच्या 'मागील वसूली' च्या प्रश्नांतल जमीनि-अस्मानी फरकाचा प्रत्यक्ष अनुभव येण्याची माझ्या-वर शेवटीं पाळी यायला नि तेव्हांच उस्तादर्जीच्या जाहिरातीची सहा महिन्यांची मुदत संपायला एक गांठ झाली !...

अगदीं ओळखीचे वर्गणीदार, एजंट नि जाहिरातदारही तोंड वळवतांना किंवा कानावर हात ठेवतांना पाहून, येण्याच्या कागदी दिशेबांत अनोळखी वस्तादर्जीचें नांव मी साहजिकच बुडित-यादींत घालून मोकळा झालो होतो.

तरी पण शेवटीं, खात्री करून घेण्यासाठीं, एके दिवशीं सर्व विलांच्या भुतांना उठवून मी माझ्याबरोबर घेतलं; नि जवळजवळ नऊ महिन्यांनीं वस्तादर्जीचें चिंचोळं दुकान पुन्हां एकदां शोधून काढलं.

स्व

चार मंडळी दुकानांत जमून वस्तादर्जीबरोबर गप्पा मारीत होती.

अशावेळीं मी दबकत दबकतच बैठकी वर जाऊन बसलों.

मित्रांशीं बोलतां बोलतां थबकून, क्षणभर माझ्याकडे ओळखीच्या नजरेनें पाहून, वस्तादर्जी आस्थेनें म्हणाले—'आइए महाशय !'

सर्वीबरोबर पुढें आलेला सरबताचा ग्लास घशाखालीं उतरल्यावर, मी हळूच खिशांतून काढलेलीं बिलं पुढें केली.

वस्तादर्जींनीं ती न पहातांच पेटीत टाकली; नि पूर्वीसारखाच एक अत्तराचा बोळा माझ्या हातीं देत ते म्हणाले—'आपको तकलीफ पडेगी, संपादक महाशय ! परंतु... आते गुरुवार शाम आना !-'

...लक्ष्मीदेवीचा कौलच मिळाला होता तो मला !—

स्व

त्या आश्चर्याच्या धक्यातून जागा झाल्यावर, मी दोन दिवसांनी वस्तादर्जीकडे गेलों; तेव्हां ते दुकानांत एकटेच होते;...बराच वेळ मी बसलों; त्यांची दत्ताची पूजा चालली होती; मग पेढे, सरबत सर्वे झालं; मला रीतसर अत्तराचा

बोळा देऊन, ते शेवटीं मला म्हणाले—'देखीये ! मैं एक मरीब आदमी हूं; अभी जहिरात कृपया बंद रखना !—'

त्यांच्या त्या आदवशीर शब्दांत डोकावणारं (आमच्या मराठी 'भारदस्त' मासिकांच्या भवितव्याबद्दलचं) अज्ञान मला सहच होईना; तसें पहातां व्यवहारी दृष्टीनें थोडा धोका होता; तरी मी त्यांना (मासिकच बंद पडल्याची) सारी खरी वस्तुस्थिती सांगितली.

'अरर' एवढे दुःखसूचक शब्द उच्चारून वस्तादर्जी गप्प झाले; त्यांचा चेहराहि थोडा पालटला.

क्षणभरानें मी हळूच दबल्या आवाजांत विचारलं, 'झालेल्या बिलाचे—'

'हां ! देना तो जरूर ! हरगिज देनाहि पडेगा !' माझ्या प्रश्नावर वस्तादर्जी पटकन नि मोक्यानें म्हणाले; पण मग किंचित थांबून म्हणाले... 'परंतु देखीये, महाशय, एकदम एक दफेमें तो इतनी रकम देना मुझे मुश्किल पडेगा !' तें नकारधेटेचंच अपेक्षित परिचित 'सूतोवाच' समजून मी गप्प बसलों.

तेवढ्यांत वस्तादर्जी दुकान बंद करायला उठत मला म्हणाले—'धका खानेकी और तकलीफकी बाब होगी ! परंतु दर गुरुवार शाम को आप इधर रूप करके आना ! घंटा देडघंटा ठेरना... दत्तार्जिका प्रसाद और शरबत ग्रहण करना !... और जातेवस्त उस्ताद जो कुछ रुपया दो रुपया दे देगा ये भी लेके जाना ! क्या ? ख्यालमें आया होगा ना ?'

तसळी वसूली म्हणजे एक तारेबरचा नाचच होता; पण त्यांतही मला एक नबानिच संमत वाटली. मनांत म्हटलं—'कांहीं हातीं नाहींच लागलं, तर निदान हा वस्ताद किती वस्ताद माणूस आहे, तें तरी पाहूं जवळ बसून !—'

मी नमस्कार करून जाऊं लागतांच, दुकानाचें बंद कुलुप एकदोनदां खडखडवून पहात, वस्तादर्जी माझ्याकडे वळून सस्मित म्हणाले—'भूलना नदी, महाशय !...दर गुरुवार शाम !...तकलीफ माफ !...'

स्व

पुढच्या गुरुवारी संध्याकाळीं मी काळबादेवी रस्त्यानें जात असतां मनांत म्हणत होतो... 'कसला सापडतोय तो वस्ताद—आरण येणार हें नकीं ठाऊक असल्यावर ?'

आणि दुकानात शिरल्यावरही तोच अनुभव आला. 'वस्तादजी आज येतीलच असं नक्की नाही.' मला आतां परिचित झालेला त्यांच्या दुकानातील तो पोऱ्या म्हणाला.

तेव्हां, लबाड अघळपघळ बोलणाऱ्या, व्यवहार मांडून वसलेल्या जगांतल्या सगळ्या वस्तादांना मनांतल्या मनांत शिव्या देत, थोड्या रागांतच परत फिरण्यावांचून मला दुसरं गळं र दिसेना !

पण त्या गूढामुळेच मात्र तिसऱ्या गुरुवारी वस्तादजींची पुन्हां आठवण झाली मला !

यावेळीं वस्तादजी भेटले. (आदल्या गुरुवारी, बेत ठरवून, एक प्रसिद्ध कुस्ती पहायला ते गेले होते.) मला त्रास पडल्याबद्दल त्यांनीं आपण पूर्वी कसकशा कुस्त्या खेळलों होतो, आपले शिष्य कसे आहेत, वगैरे विविध रसभरित वर्णनहि केले माझ्यापुढं.

पण प्रसाद, सरबत नि अत्तर या प्रत्यक्ष गोष्टी नि पुढील गुरुवारचं आणखी एक अप्रत्यक्ष आश्वासन, याशिवाय त्या दिवशींही काहीं मिळालं नाही !

त्या दिवशीं परततांना तर पैशाबद्दलची अधिकच निराशा नि जगांतील व्यवहाराबद्दलची भयंकर खिन्नताच माझ्या मनांत भरून आली होती.

॥

तरीहि चौथ्या गुरुवारी, व्यसनी मनुष्य जसा गुत्याकडे जातो, तसा (पूर्ण निराशा मनांत ठेऊनच) मी वस्तादजींच्या व्यवहारी गूढाकडे आकर्षित झालों.

नेहमीप्रमाणें बऱ्याच गप्पा झाल्यावर, शुक्रवारच्या एका भजनी मेळ्याला मला आमंत्रण देऊन, ते बैठकीवरून उठले.

आणि मग, जणू सहजच खालीं वांकून, पेटीत असलेले सगळेच सहा रुपये त्यांनीं बाहेर काढले; दोनदां ते मोजले; आपले खिसे चाचपले; नि मग ते सहाहि रुपये माझ्या हातीं पटकन् देऊन ते म्हणाले, ... "आपका तीन गुरुवारका हिाबाब तो हो चुका ना, बाबूजी ?"

त्यावेळीं माझ्या अंगांतून सरकून एक अनपेक्षित नि अननुभूत भावनांची लाट उठून गेली. जगांतला तो प्रत्यक्ष अनुभव मला स्वप्नवत् नि अगदींच अतर्क्य वाटत होता—

माझ्या मनांतील आजपर्यंतच्या त्यांच्याबद्दलच्या कुत्सित कल्पनांबद्दल क्षणभर माझी मलाच भयंकर लाजहि वाटली !...

मला वाटलं—“वस्ताद वस्ताद माणूस नाहीत! वस्ताद हा माणूस आहेत!”

॥

त्या पुढल्या तीन गुरुवारी, वस्तादजींच्या गप्पा, पेढे, सरबत नि (तीन अधिक एक, अधिक दोन, असे) आणखी सहा रुपये इतक्या गोष्टी माझ्या वहीत त्यांच्या खाल्यांत जमा झाल्या होत्या.

त्या पुढे दोन आठवडे साफ रिते गेले. त्यांतल्या शेवटच्या आठवड्याला वस्तादजींनी त्यांच्या दोन शिष्यांच्या कुस्तीच्या (त्यांनीच पुढील गुरुवारी ठरवलेल्या) समारंभाचं एक तिकिटं मला बक्षीस दिलं.

आपण न भेटण्याची ती त्यांची नोटीसच होती मला. पण मी मात्र गुरुवारी कुस्ती पहायला जाण्याची चिकाटी ठेवली.

त्यावेळची वस्तादजींची आवेशपूर्ण समरसता मला मोठी अभिनव नि गंमतीची वाटली. आपल्या दोन्ही शिष्यांचो बरोबरी झाल्यावर, त्यांना दोन बगलेंत कौतुकानें घेऊन, ते गर्दीत उभे असतांनाच, तेथून मी काढता पाय घेतला.

पुढल्या गुरुवारी त्या कुस्तीविषयीं बोलण्यांतच वस्तादजी रंगले होते. त्यांनी किंवा मी कोणीच पैशाची गोष्ट काढली नाही.

शेवटीं, उठतां उठतां मात्र, त्यांनी नवी बातमी मला सांगितली—महिना-अखेर तें दुकान काढून टाकून ते कनोजाला परत जाणार होते !

॥

खरंच माणसाचं मन मोठं स्वार्थी नि गुंतागुंतीचं असतं !

नऊ महिन्यांपूर्वी वस्तादजींच्या दुकानांत मी प्रथमच पाऊल टाकलं; तेव्हां मला कसलीच आशा नव्हती. पुढें त्यांनी जाहिरात दिल्यानंतरच नव्हे, तर ती सहा महिने छापून झाल्यावरही, मला कसली मूर्त अपेक्षा नव्हती. एवढंच काय, पण पहिले तीन गुरुवार त्यांचे पेढे-सरबत खाऊन-पिऊनही, मला कशाबद्दलच खात्री नव्हती.

पण तरी देखील, त्यापुढील महिन्याभरांत त्यांनी मला अनपेक्षित बारा रुपये दिले होते. अजून साडेपंधराचा हिशेब उरला असला, तरी त्यांचं आतांपर्यंतचें प्रेमळ आदरातिथ्य मी मनमुराद आस्वादित आलों होतो.

पण मग 'दुकान काढून, मुलखांत जाणार' ही आडपडदा न ठेवतां त्यांनीच सांगितलेली बातमी ऐकल्यानंतरच्या गुरुवारी त्यांच्या दुकानाकडे वळतांना, एक दुष्ट विचारी संशय माझ्या मनांत वारंवार डोकावत होता— "वस्तादजी दुकान घोडून गेलेलेच तर दिसणार नाहीत ना आपल्याला आज?"

माझ्या त्या स्वार्थी मनांत असं मात्र आलं नाही, कीं, अगदीं पहिल्या अंगर पुढच्या कोणत्याहि गुरुवारी (आपलं दुकान आहे तिथंच कायम ठेवून हि) वस्तादजींना, एका क्षणांत, मला वाटाण्याच्या अक्षता व काळबादेवीचा रस्ता दाखवता आला असता!

॥

पण माझं मानवी मन तसं कितीहि वाकड्यांत शिरलं, तरी वस्तादजी मात्र मो तिथं पोहोचण्यापूर्वीच दुकानांत येऊन बसले होते.

आजहि दर गुरुवारप्रमाणेच सर्व झालं; नि शेवटीं, ते माझ्याकडे सस्मित पहात म्हणाले— "हा! अभि कुछ कहिये, महाशय!"

पूजेपूर्वी बराच वेळ आमच्या गप्पा झाल्या होत्या; त्यांत आपला बेत नक्की झाल्याचंच त्यांनी मला पुन्हां सांगितलं होतं.

"एकाकी मनुष्य; एक लहानसं मालकांचं घर; लहानपणापासून ताल-मीचा नाद; आपला एक आखाडा होता. एका चुरशीच्या कुस्तीत उजव्या पायाचं हाड मोडलं; तीन वर्षापूर्वी औषधोपचारासाठीं मुंबईत आलों. मालीश वगैरे उपचार चालूं असतां, दिवसभर मनाला करमणूक म्हणून हे दुकान काढलं; एक कनोजी मित्र अत्तराचा धंदा करतो म्हणून दुकानांत अत्तर ठेवलों. तीन वर्षांत मुंबईतही मित्र झाले. भजनी मेळे केले. कुस्त्या पाहिल्या-करवल्या; आतां पाय जरा बरा आहे; तेव्हां मुलखाला परत जाण्याचे दिवस आले. स्वतः कुस्ती नाहा यापुढें मारतां येणार. पण कुस्ती मारणारे जवान तालमेंत तयार करूं! उरला वेळ साहित्य वाचूं!—हाच आतां आपला आवडता धंदा!—" वगैरे ते खूप बडबडले होते, माझ्याकडे!

माझा त्यांचा आतां इतका परिचय झाला होता, कीं, तें ऐकल्यावर, त्यावेळीं, आपला एकादा नातेवाईकच दूर देशाला कायमचा जात असावा, इतकं दुःख वाटलं होतं मला!—

॥

पण तेवढ्यांत पेटी उघडून वस्तादजींनी एक दहा रुपयांची नोट चटकन मझ्या पुढें केली नि ते म्हणाले— "आप कहोगे वस्तादजी बहोत बुरा आदमी था! माफ कीजियेगा, बाबूजी! आपको मेरे लीये बहोत तकलीफ उठाने पडी!—अच्छा! तो आते गुरुवार भि आप आना! आपका बाकी सब आने पै तक चूकती होगी!"

तीं नोट नि वर आणखी वस्तादजींचे ते शब्द ऐकून मात्र माझं हृदय पार विरघळलं!—अगदीं अभावितपणें माझ्या डोळ्याच्या कडाहि ओल्या झाल्या;... न बोलतांच कंठ दाटून आला.

मी जरा खाकरून म्हटलं,— "असं काय बरं, वस्तादजी? अगदीं सारंन्या सारं देऊन असं लाजवूं नका, बुवा!—आतां उरलेला साडेपांच रुपयांचा हिरोब खेदाखातर तोडून टाकण्याची संधी तरी मला या! माझ्यावर मोठे उपकार होतील आपले!—"

वस्तादजी हंसले व म्हणाले— "अच्छा, महाशय! जैसी आपकी मर्जी!—मै भी मुलुखमे आपके ये बाकी दामकी और आपकी कभी कभी याद करू गा!—"

॥

नि पुढल्या गुरुवारी मी केवळ स्नेही या नात्यानें शेवटच्या भेटीसाठीं वस्तादजींच्या दुकानाकडे वळलों.

दत्ताचे पेढे, सरबत, उदबत्तीचा घमघमाट नि वस्तादजींच्या अत्तराचा बोळा! सर्व आतां माझ्या अगदीं अंगवळणीं पडलं होतं!

त्यांच्या दुकानांत मला नेहमीं नर-नारायणाची भेट झाल्यासारखं वाटे!—पण तिथं गेलों, तोंदुकानाला कुलूप होतं; दारावर गुजराथी पाटी होती— "दुकान भाडे आपवानुं छे!"

॥

कुठले वस्तादजी नि कुठला मी?—कुठल्या कारणानें आमचो ओळख झाली? वाढली, ...संपली!—नि आतां वस्तादजी मुलखालाहि गेले. माझी त्यांना आठवण कधीं कधीं होईल असे ते म्हणाले होते खरे! पण व्यवहाराशिवाय त्यांच्या बाबतींत मी कांहींच केलं नव्हतं, माझी त्यांना आठवण यायला!

उलट त्यांनीं मात्र माझ्यापाशीं असामान्य औदार्य, प्रेम नि माणुसकी दाखवली होती ! अगदीं व्यवहारांत सुद्धां ते असामान्य माणुसकीनें वागले...

व्यवहाराच्या दारांतूनच ते माणूस म्हणून माझ्या मनाच्या घरांत शिरले होते ! आणि तिथेच त्यांची कायमची स्थापना झाली होती !

॥

नि म्हणूनच—चाळू आयुष्यांतल्या कठोर व्यवहाराची झळ मला कधीं असह्य झाली नि मन अगदीं बेचैन झालं... किं (दर नाही तरी निदान एखाद्या गुरुवारीं तरी) मी सुद्धां एक नंबरच्या ट्रेमनें त्या बाजूस जातो; नि ते परिचित चिंचोळं हुकान जवळ येऊं लागलं, कीं... तिकडे भिरभिऱ्या दृष्टीनें खिडकींतून उरमुकतेनें पाहू लागतो.

त्याचं बदललें वाह्य स्वरूप माझ्या दृष्टीसमोरून विरतं; नि तिथं माझ्या दृष्टीला वस्तादजींची ती भव्य प्रेमळ मूर्ती, पेहलवानी थाटांत तिथल्या गादीवर वसून, येणाऱ्यांना जाणाऱ्यांना अत्तरानें चपचपलेले बोकळे वाटत आहे, सरबत-पेढे आग्रहानें देत आहे, उदबत्ती-कापूर दत्ताभोंवतीं ओवाळत आहे, असा सारखा सारखा भास होतो मला !

—आणि म्हणूनच ट्राम पुढें निघून जाऊं लागली, तरी सारखं पुन्हां पुन्हा मागं वळून, मी स्वतःशींच मनांतल्या मनांत म्हणतो— “ हं ! पाहिलंस ? हेंच होऽते उस्तादजींचं देऊळ !! ”

‘ दैन्य ’

★

१६

“ च्याऽना चहा ! निवेऽल मग...” आल्यापासून विनायक मास्तर अंग चोरून गप्प गप्पच खुर्चीवर बसलेलं पाहून तात्या हळुवार शब्दांत त्यांना म्हणाले. विनायक मास्तरांचं घांतर मळलेलं—विरलेलं, ... दोन तीन ठिकाणीं कप्प्या लावून शिवलेलं; कोट अंगाला आखुडलेला; सदाच्याच्या गुंड्या वरखालीं झालेल्या; नी रंग गेलेल्या टोपीला सत्राशेंसाठ पोचे आलेले...

कानाजवळ हळूच लोबून त्यांच्याशीं गुजगोष्टी करणारं टोपीच्या आंतलं चामडं किंचित् ओशाळ्या मनांनं आंत ढकलून, त्यांनीं आपल्या काळ्याभोर भरघोस मिशांतून आपली स्वच्छ दंतपंक्ति क्षणभर दाखवली न दाखवलीसं केलं; नी कप हातीं घेत ते हळूच अस्पष्ट पुटपुटले “ होऽ घेतोऽकीं...”

चहा पितो पितो मास्तर आपल्या सभोंवतीं गोंधळल्या नजरेनें चुळबुळत कसलासा विचार करीत होते. शेवटीं रिकामा कप त्यांनीं खुर्चीखालीं ठेवला; पुन्हां पूर्वीसारखेच ते खुर्चीवर अंग चोरून बसले; नि आपले हात कोपरांत दुमडून त्यांनीं ते छातीशीं घडी करून ठेवले.

— २ —

हाताची घडी घालून मास्तर बसले होते; त्यांची दृष्टी अक्करण चौफेर फिरत होती. त्यांचं मन मात्र दूर दूर भटकत होतं; हो, ... भूत नि भविष्यांत.

फायनल झाल्यावर परिस्थितीनेंच त्यांचा पेशा आपोआप ठरला होता. तरी पण खेडेगांवच्या शाळेशीं नि पार्टटाईम पोस्टाशीं त्यांचा तसा संबंध आल्यावर मात्र त्यांच्या कामसू इमानीपणामध्ये नि ईश्वरदत्त बुद्धिमत्तेत त्यांनीं कधींच कसलीच कुचराई केलेली नव्हती. यंत्रासारख्या झालेल्या आयुष्यांत त्यांचं माणसाचं मनच सदा सर्वदा जिवंतपणा आणी. लहानग्या बाळांच्या मनांचा ओलावा (त्या सतत संसर्गानें) त्यांच्याहि मनाला आला होता.

घरच्या संकटपरंपरेतूनहि निवृत्तिपर प्रवृत्ति नि प्रवृत्तिपर निवृत्ति यांचा सुंदर संथ समन्वय साधूनच त्यांनी बारा वर्षांच्या एका तपाची ती तपश्चर्या केली होती. आणि या तपश्चर्येनेंच त्यांच्या चेहऱ्याला, हालचालीला, बोलण्याला, वागणूकीला एक प्रकारच्या भकास संयमाचा मुलामा चढला होता.

आणि मग तात्या पटकून कोपण्यांत गेले; त्यांनीं कपाटांतून चार नोटा काढल्या नी त्या विनायकमास्तरांपुढें करून ते म्हणाले, "सुटे नाही आहेत, मास्तर! पण तुम्ही चारी ठेवा सध्यां!...कमीअधिक जवळ असलेले बरे! मग बघू आपण हिशेब... देणं घेणं...!"

मास्तर क्षणभरच थोडे घुटमळले. पण मग त्यांनीं एक शब्दही न बोलतां चारी नोटा आपल्या खिशांतील जाळीच्या बटव्यांत कोंबल्या आणि थोडावेळ किंचित् आर्द्र डोळ्यांनीं तात्यांकडे पाहून झटकून उभे रहात पुन्हां आपल्याशीच पुटपुटल्यासारख्या आवाजानें ते म्हणाले, "मग मी धेऊं, उतात्या, S... आपलं रजा S... आतां S?"

तात्याहि हळूच पाठमोऱ्या फिरणाऱ्या मास्तरांच्या खांद्याला स्नेहाळ हातानें स्पर्श करून हंसत म्हणाले, "या या! कोकणांतून पुन्हां येतांना काजूबीजू आणा बरं S कां? आणि मुगाचे दगडी लाडूसुदां!"...

मोकळ्या मनानें मास्तरहि हंसले व तात्यांच्या बळकमधून मंद पावले टाकत बाहेर पडले. त्यांना सारख वाटत होतं... 'किती मुज प्रेमळ माणूस.'

—५—

खालीं उतरून लांब जात चाललेल्या त्या गरीब मूर्तीकडे तात्या कितीतरी वेळ पहातच होते ग्यांळरींतून!—

ते परत घरांत शिरतात, तों त्यांची बायको पुढें आली होती! तेव्हां मग तात्या तिला टुटक शब्दांत हळूच म्हणाले... "काय चमत्कारिक मनुष्य आहे बघ हा? ...तुला आठवतं ग S? ...आपण दोन वर्षांपूर्वीं हायस्कूलवाचन पुस्तकं छापलीं तें! त्यावेळीं जवळ जवळ तीस पस्तीस लेख मी विनायक मास्तरांकडे नकला करायला दिले होते. त्यानंतर तीं पुस्तकं मंजूर झालीं नी आपल्याला इतका फायदाहि झाला! पण मी अगदीं साफच विसरलो होतो या घटकेपर्यंत, मास्तरांना त्यांच्या श्रमांचे पैसे द्यायचे! एकएक प्रतहि पाठवली नाही. त्यांच्या कडे, ...बघ! वास्तविक आज अगदीं हक्कानें पस्तीस चाळीस रुपये मागितले पाहिजे होते त्यांनीं माझ्याकडे! ...पण आतां हा प्राणी दोन वर्षांनीं असा उभ्या उभ्या येतो काय...नी संकोचानें वासपंचवीस रुपयेच माझ्याकडे नुसते हातउसने मागतो काय? जगांत काय एकूच चमत्कार आहेत हे!— याला म्हणायचं तरी काय? गरीबीचें सौजन्य, ...देन्य-कीं...?"

परिशिष्ट
दुसरे सात

मासलेवाईक प्राणी

[व्यवसाय]

(पहिल्या सातांच्या शेवटीं पान ६४ वर 'विद्यार्थ्यांचीं टिपणें ' या सदरा-खाली दिलेल्या अभ्यासाच्या कलमांचाहि तुम्हाला या बाबतींत उपयोग होईल.)

[-१-]

मऱ्या, भय्याकाका, विनायक मास्तर, गजाभाऊ या व्यक्तींचें बाह्य स्वरूप अभ्यासून पंधरा ओळींत स्वतःच्या शब्दांत तें आकर्षकपणें मांडा; व तुमच्या दृष्टीने त्याला समर्पक शीर्षक द्या.

[-२-]

पुढील घटना त्या त्या व्यक्तिचित्रांत कशा महत्वाच्या आहेत तें स्पष्ट करा—

१) 'सख्या हरि पळाला' २) संपादकाच्या खोलींत 'रामपंचायतन'
३) 'दीड आण्याला गोल फेकू' ४) भय्याकाकांच्या पोषाखाची गळत. ६) 'चहा टाकते हं झटकून' ७) चार रुपयांची परतफेड.
८) 'अरे S ज्या S रे-थोडे दिन मे मजदूरराज.' ९) 'गजाभाऊंनी फिरवलेलं रोडिओचं बटन.' १०) काव्यगायनाच्या बैठकींत चोपड्या फाडणं. ११) 'आपल्या मुलीचं लग्न ठरल्यासारखं काय करतांहां?'
१२) 'तुमची मानभावी मैत्री नकोय मला!' १३) वर्गातील 'कारकून-चर्चा' १४) 'गणपत आलाय आपला आज!' १५) 'ही पुढली सगळी किंमत तुमच्यामुळेंच आली मला.' १६) 'भूलना नहि-दर गुरुवार

श्याम-तकलीफ माफ. ' १७) ' अच्छा महाशय! जैसी आपकी मर्जी-' १८) ' दुकान भाडे आपवानुं छे.' १९) ' एक पंचवीस रुपये हातउसने दिलेत आज तर-

[-३-]

खालील वर्णनांचा व संवादांचा अभ्यास करा व त्यांचा त्या त्या व्यक्तिचित्रांत कसा उपयोग होतो तें पहा.

१) संपादकाच्या आगमनाची वाट पाहणें. २) मित्राचें संपादकाशीं पहिलें संभाषण. ३) मग्याची चित्रकला, लेखनकला व कांटकसर. ४) मग्या व संपादकाचें संभाषण. ५) मग्याकाका व कारकून ६) मग्याकाका व घरची माणसं ७) मग्याकाका व त्यांचे तरणे मित्र. ८) मग्याकाकांचे ढमढेऱ्यांशी संभाषण. ९) आडाकित्याचा गोंधळ. १०) गजाभाऊंचा संसार. ११) गजाभाऊंचीं जीवनसूत्रें. १२) टूमजवळचें गजाभाऊंचें संभाषण. १३) वाड्याचा 'समर्थन'-संवाद. १४) आबासाहेबांची बसायची खोली. १५) आबांच्या घरच्या हालचाली. १६) गणपतचा 'सर' शी पहिला संवाद. १७) गणपत लग्नाचें आमंत्रण करतो १८) उस्तादजींच्या दुकानांतला दर गुरुवार. १९) उस्तादजी सहा रुपये देतात. २०) उस्तादींचें मुलखांत गमन. २१) विनायक मास्तरांचा जीवन-कलह.

[-४-]

(४) वर्णनशैलींत खालील सारख्या शब्दयोजनेचा त्या त्या ठिकाणीं कसा जोरदार उपयोग व कसा व्यापक अर्थ होतो तें पहा; असल्या प्रकारची आणखी सूचक शब्द-योजना शोधून अभ्यासा :-

खिन्नतेची परीटघडी, ऐसपैस ठिय्या, यच्चयावत् शिकारखाना, बोलकी आर्द्रता, रसरशित भावना.

परिचित थाप, हिरवट तरुण, निरुपद्रवी नाविन्याची मेजवानी, भरमसाट मंडळाचा तहाहयाद सभासद, दिलचस्प गप्पा, वांका वखत, रामबाण जडीबुटी.

कमीजास्त किंमतीचा धूर, रुट्टुट्टें संसार, एकेरी बोलणें.

मेत्रीचा डोलारा, गोतावळ्याची बिचंबातमी, जीवाच्या कानानें, कपवशीचें लग्न.

काचा मारलेलें शुभ्र धोतर, डोळ्यांतला ओढलेपणा, खिशाचा अंदाज. पूर्व-सस्कार-स्फूर्तीप्रमाणें, उंदरांमांजराचा खेळ, अडल्याहरीची भूमिका.

निवृत्तिपर प्रवृत्ति नि प्रवृत्तिपर निवृत्ति, मकास संयमाचा मुलामा, हाडाचीं काडें नि मनाची माती, अबोल मास्तरांच्या तोंडाला कुलूप, जन्मजात दैन्य.

[-५-]

वास्तविक, व्यक्तिचित्रें खऱ्या जिवंत माणसांची नसलीं तरीहि तीं खरी व जिवंत असतात; म्हणजे काय? या 'प्राण्यां' च्या अभ्यासात कुठले प्रसंग अगदीं खरोखर घडले असतील असें तुम्हाला वाटतें? आणि कुठले घडलेले नसले तरी त्या त्या परिस्थितींत अगदीं घडलेलेच वाटतात? सर्व प्रसंगांची यादी करून त्यांच्या योजक मांडणीचा नि रचनेचा अभ्यास स्वतंत्र प्रयत्नाला फार उपयुक्त होईल; या दृष्टीनें हे सारे प्राणी पुन्हा पुन्हा डोळ्याखालून घाला.

[-६-]

i) कांही 'प्राण्यां' च्या व्यक्तिचित्रांत कांही घटना नजर चुकीनें अगर लेखकाच्याच गोंधळामुळे-परस्पर विसंगत झालेल्या दिसत आहेत; अशा घटना सांपडल्या (आणि एकदोन तरी तुम्हाला नक्की सांपडतील) तर त्या शोधून प्रस्तुत लेखकाला कळवा.

ii) सऱ्या प्राण्यांतील तुमच्यामते कोणतेही दोन निवडा व ते इतरापेक्षा श्रेष्ठ का वाटतात त्याची छाननी सोदाहरण करा.

iii) याच लेखकाच्या इतर पुस्तकांची यादी तयार करून त्यांत इतर अनेक प्राणी आले आहेत त्यांची सवडीनुसार ओळख करून घ्या.

—रघुवीर सामंत संपादित—

आपल्या वाढत्या बाळांच्या हातीं द्या!

जुन्या नऊ पुष्पांच्या गटाची दुसरी आवृत्ति तयार होत आहे.

नव्या पद्धतशीर पुस्तकांचे गट
छापून तयार होत आहेत.
लौकरच प्रकाशांत येतील.

मराठीतील मानसशास्त्रीय दृष्टीने तयार केलेले बालवाङ्मय